

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. МЕЧНИКОВА

Апр 27
1927
С. 120

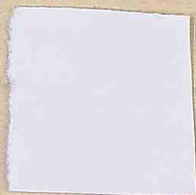
П. КУЛІШ

ЧОРНА РАДА

ХРОНІКА 1663 РОКУ

Видання друге

КНИГОСПІЛКА

Київський Окрліт № 34.
Держтрест „Київ-Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Зам. № 883—5000.

Р

П. Куліш

ЧОРНА РАДА

ХРОНІКА 1663 РОКУ

По-весні 1663-го року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, наближались до Київа з Білогородського шляху¹⁾. Один був молодий собі козак, озброєний як до війни; другий, по одежі й по сивій бороді, сказать-би піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду—старий козарлюга. Коні в їх потьомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві, чи зо три до Київа, взяли вони у ліву руку, та й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора, Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий та й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу, та після війни й сів хутором коло Київа.

Було вже над вечір. Сонце світило стиха, без жари; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травиці. Пташки співали й свистали всюди по гаю так голосно та гарно, що все

кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхто-б не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

Отже вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські²⁾. Замість ушул³⁾—рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину таке, що і вдень і вночі сподівайся лихого гостя—татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом—гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора—годящий вал.

Під'їхавши під браму, гості почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; та вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця; лізе та й гуторить само з собою.

— Враг його,—каже,—знає, який тепер люд настав! Приїде ка-зна що, ка-зна звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, то-то-бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі-б, може, так-би сиділи. Погано було за ляхів, та вже-ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, боже правий, боже правий!

— Це Василь Невольник,—каже тоді піп.— Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче в свої ворота?— питає Василь Невольник крізь віконце.

— Та годі тобі розпитувати!—озвався піп.— Бачиш, що не татари, то й упускай.

— Боже мій правий!—аж скрикнув Василь Невольник,—та це-ж Паволоцький Шрам!.. Не знаю-ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота,—озвався Шрам,— а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий!—каже старий ключник, та й почав спускатися вниз, усе-таки розмовляючи сам із собою:—Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали-ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син) схилившись в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поцілував його в коліно.

Далі до сина,

— Боже правий! Та це-ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла й поцілувавсь із Василем Невольником.

— Орел, а не козак!—каже знов Василь Невольник.—Що якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана⁴⁾, як я пропадав там у неволі? Ох, боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її до віку!

Справді Василь Невольник був собі дідусь такий мизерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти-б сказав—він ізроду не сміявся. У синьому

жупанкові, у старих полотняних шароварах, та й те на ньому було, мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од пана-отця коня.

— Веди-ж нас, Василю, до пана,—каже полковник Шрам.—Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли: так тепер певно вже пасічникує.

— Еге, добродію,—каже Василь Невольник,—благую часть избрав собі пан Черевань,—нехай його господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

— Ну, та все-ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

— Йому од людей одцуратись!—каже Василь Невольник.—Та йому й хліб не піде в душу, якби його люди покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Та одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама по-під деревом.

Що-ж то був за Шрам такий, і як це він був разом піп і полковник?

Був собі син Паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі⁵⁾, і вже сам вийшов був на попи. Як-же піднялись козаки з гетьманом Остряницею⁶⁾, то й він устряв до козацького війська, бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів-би у своїй парафії, чуючи, як ллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів⁷⁾ і урядників над українцями, за наругу католиків і унитів над греко-руською вірою⁸⁾. Тоді-бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста⁹⁾, усякий ротмістр¹⁰⁾, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним,

з міщанами і хліборобами, которі не мали жадного способу супротив його стати. Почали жовніри¹¹⁾, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестить і мордувати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, під плугом орали й рисували. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попомуніта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам в оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жалуватись, бо й самого короля сенатори, пани та біскупи¹²⁾ у руках держали. Городова-ж козацька старшина за коронного гетьмана¹³⁾, за старост, за державців і їх намісників і орендарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою—по тридцяти злотих на всякого реєстрового—од короля і Речи Посполитої¹⁴⁾. То й реєстровим, чи городовим козакам¹⁵⁾ було тісно. Багато з них до підданства¹⁶⁾ старостам і державцям приневолено; которі-ж остались реєстровими козаками, тії робили в своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, та й тії, будши в великій неволі в старшини, тягли хотя й нехотя за ляхів руку і тільки вже при Хмельницькому одностайно за Україну повстали. Так, як-би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жалувались?.. Жалувались миряни й попи благочестивії тільки далеким своїм землякам—козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе

вибирали і гетьману коронному узять себе за шию не давали. От і виходили з Запоріжжя один за одним гетьмани козацькіі: Тарас Трясило¹⁷⁾, Павлюк¹⁸⁾, Остряниця—з мечем і пожежою супротив ворогів рідного краю.

Тільки-ж не надовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полум'я й знову по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявся страшений, негасимий пожежар із Запоріжжя—піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости й комісари з городовими козаками, ті консистенти—ротмістри з своїми жовнірами, та й наші перевертні недоляшки з надвірною сторожею, як уже не вмудрялись, щоб погасить тее полум'я, як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустить нікого з України на Запоріжжя, так де-ж?—кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці й ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини немічних батьків і матірок, і всяке манівцем та ножами, степами, тернами та байраками чимчикує на Запоріжжя до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...».

Де-ж пробував, де тинявся попович Паволоцький Шрам десять років од Остряниці до Хмельницького? Про те багато треба-б було писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу¹⁹⁾, взявши собі за жінку бранку туркеню, проповідував він слово правди божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима, та й загартувався у воєнному ділі так, що

як піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з нього велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою і ніхто не крутив ляхам такого веремія... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожен писався власним прізвищем.

Отже минули, мов короткі свята, десять років Хмельниччини. Вже й сини Шрамові підросли і допомагали батькові в походах. Двоє полягло під Смоленським¹⁹⁾, оставсь тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почуваячись, що вже не служить сила, зложив з себе полковництво, постригсь у попи та й почав служити богові. Сина посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Вже,—думав,—Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передущила. Тепер нехай,—каже,—живе громадським розумом».

Коли-ж дивиться, аж ізнов не гаразд починається на Україні. Свари та чвари, і вже гетьманською булавою почали гратись, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров ллється по-над Дніпром через Виговського²⁰⁾ і через навіженого Юрася Хмельниченка²¹⁾, що одержав після його гетьманування; а як дісталась од Юрася булава Тетері²²⁾, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи божу службу служить,—одно в нього на думці: що ось погине Україна од цього недруга отчизного й похлібці лядського.

Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощені будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як-же вмер Паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, та зійшлась рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі, та й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас господь ізнов огнем та мечем. Треба вам тепер такого полковника, щоб знав—де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почув-ж це рада ²³⁾, то так і загула од радости. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди ²⁴⁾, вдарили з гармат, та й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнув, як почув про таке диво. Що-б то робив? Та нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша од гетьмана. Мусів Тетеря прислати Шрамові універсал ²⁵⁾ на полковництво. Обидва-ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

Отже думав Шрам, думав, як-би Україну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає полковник; передав осаулові ²⁶⁾ Гулаку свій рейментарський ²⁷⁾ пірнач, а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, та ото й махнув із сином з Паволочи. Куди-ж він махнув і що в нього було на думці, незабаром того довідаємось.

II.

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові ²⁸⁾, що стоїть на пасіках, як слухає—у Череваня щось грає.

— Е, та це в вас і бандура!

— І бандура,—каже Василь Невольник,—та ще чия бандура!

— Так це в вас божий чоловік?—спитав тоді Шрам.

— А то хто--ж-би так заграє у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, вже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше.

Оддалік—так наче сама з собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам, аж сидять на траві під липою і божий чоловік і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався божим чоловіком сліпий старець—кобзар. Темний він був на очі, а ходив без поводаря; у латаній свитині й без чобіт, а грошей носив повні кешені. Що-ж він робив із тими грішми?—Викупляв невольників із неволі. Іще-ж до того знав він лічить усякі болісті і замовлять усякі рани. Може він помагав своїми молитвами над недужим, а може й своїми піснями, бо в нього пісня лилась, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За теє-то за все поважали його козаки, як батька; і хоч-би, здається, попросив у кого останню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту-б йому оддав усякий.

Тепер він розпочав смутною думою про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Ой, настала жаль-туга та по всій Україні...

Не один козак гірко плакав од цієї думи, а Черевань тільки похитувався, гладючи черево; а щоки—як кавуни: сміявся од щирого серця. Така була в нього вдача.

Полковник Шрам, стоячи за деревом, дививсь на них обох. Давно вже він не бачив свого смішного приятеля, і хоч-би кришечку перемінився Черевань; тільки лисина почала наче більш виліскуватись. А в божого чоловіка довга, до самого пояса, борода іще краще процвіла сідинами; а на виду дідусь просіяв якимсь світлом. Співаючи пісню, од серця голосить і до плачу доводить, а сам підведе вгору очі, наче бачить таке, чого видючий зроду не побачить.

Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева та й став навпроти Череваня. Як схопиться-ж мій Черевань:

— Бгатуку,—каже (бо трохи картавив),—чи це ти сам, чи це твоя душа прилетіла послухати божого чоловіка?

Та й обнявся і поцілувався із Шрамом, як із рідним братом.

Божий чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадив дідусь, що аж усміхавсь.

— Бувай-же,—каже,—здоров, пан-отче і пане полковнику! Чули й ми, як господь наустив тебе взятись ізнов за козакування.

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— Боже,—каже,—правий, боже правий, есть-же на світі такі люди!

— Яким-же, бгате, оце случаем?—питає раз Черевань.

Шрам одвітував, що на прощу до Київа, та й спитав сам у божого чоловіка:

— А тебе-ж, дїду, звідки й куди господь несе?
— В мене,—каже,—одна дорога по всьому світу. Блаженні милостивії, яко тії помилувані будуть...

— Так, батьку мій! Так, мій добродію!—перебив йому Василь Невольник.—Нехай на тебе так господь оглянеться, як ти на мене оглянувся. Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі²⁹⁾, на тих безбожних галерах і не думав уже вбачати святоруського берега³⁰⁾. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я знов між хрещеним миром, ізнов почув козацькую мову!

— Не мені дякуй за це, Василю,—каже божий чоловік,—дякуй богові та ще тому, хто не поспушивсь викинути за тебе з череса сотню дукатів.

— Хіба-ж я йому не дякую?—каже Василь Невольник.—Ченці звали мене у монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене й кошовий, і отамання, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запоріжжя; а я кажу: ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене із бусурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як-небудь йому подякувати.

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

— Ка-знає що ти,—каже,—городиш, бгате! Буцїм уже сто червоних таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців та Збаража³¹⁾ носили козаки червінці приполами. Ну, сядьмо лиш, мої дорогїї гості, та вип'єм за здоров'я пана Шрама.

Випили по кубку. Тоді Шрам питає:

— Скажи-ж мені, божий чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке,—одвітує божий чоловік, важко здихнувши,—що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на цій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось ще гірше. Жадного ладу між козаками.

— А старшина-ж із гетьманом на що?

— Старшини там багато, та нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко?

— А що-ж Сомко? Хоч він і розумом, і славою узяв над усіма, та й йому не дають гетьманувати.

— Як-же це так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському³²⁾. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід: доживав-би віку на полковництві: так отже захотілось на старість гетьманувати. Багато козаків і його слухає. А як він собі має добре, то й бояри, що на Москві коло царя, що хотять роблять, і тії за його тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому «придіте поклонімося». Отаке як завелось між старшими головами, то й козаки пішли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона?»—«А ти чия?»—«Васютина».—«Геть-же к нечистому, боярський підніжку!»—«Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!»—«Цеб-то, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так Васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, та й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

— Та постривай-же, — каже, — адже-ж Сомка вибрали одностайно гетьманом у Козельці?³³⁾

— Одностайно, — каже, — і сам преосвященний Методій³⁴⁾ був там і до присяги козаків приводив; та як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробить собі яку сотнягу, чи дві червоних на рясю. А Васюта Ніженський водивсь устаровину з ляхами, так проноза вже добрий і брязнув капшуком перед владикою, — той і вимудрував щось на Сомка, та й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада Козелецька не слухна; треба, кажуть, ізозвати зуповную³⁵⁾ раду, щоб і військо з Запоріжжя було на раді, щоб одностайно собі гетьмана обрали і одного вже слухали, бо Васюта хоче собі гетьманства, і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

— Якого це Брюховецького? — аж скрикнув Шрам. — Що це за проява?

— Проява, — каже, — така, що слухаєш, та й віри нять не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть, — іще-б не знати джури³⁶⁾ Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули. — каже Шрам. — Що-ж по тому?

А Черевань:

— Здається, Сомко налаяв Іванця³⁷⁾ свинею, чи що?

— Не свинею, а собакою, та ще старим собакою, та ще не на самоті, чи там як-небудь напід-

питку, а перед отаманням, перед генеральною старшиною на домовій раді³⁸⁾ в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявсь Черевань. — Одважив соли добре.

— Одважив соли добре, — каже божий чоловік, — та зробив не гаразд. Іванець був собі не значний товариш³⁹⁾, та за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в нього повагу й шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!» — озветься до нього під веселий час, за чаркою. «Держись, Юро, — каже бувало синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе «не ошукає». От Юрась і державсь його ради і вже було що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрасеві дядько, бо старий Хміль держав у-перве його сестру, Ганну, так він і не злюбив, що джура орудує небожем. Та ото раз, як з'їхалась до молодого гетьмана старшина, та почали радувати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немов-би гетьманський джура — та щось і блявкнув з простоти. А Сомко, знаєте, який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, — до Юрася, — старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати, я сам там лучивсь, то й чув своїми ушима. Та при мені-ж зчинився гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Та ото й судили його військовою радою і присудили усікнуть голову. Воно-б-же й сталося так, панове, та Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадить верхи на свиню, та й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань. — Котюзі по заслугі.

А Шрам усе слухав мовчки, та й каже понуро: — Це все ми знаємо.

— Знаєте, — каже кобзар, — а чи чували, що після того вкоїв Іванець?

— А що-ж він, бгате, вкоїв? — питає Черевань. — Якби на мене, то враг-би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець, — прийняв ізнов слово божий чоловік. — Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як-же ото Юрась не зміг держатись на гетьманстві та пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, та й махнув на Запоріжжя. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається, та братається, та горілкою поїть...

— Ну, що з цього? — ізнов таки спитав понуро Шрам.

— А от що з цього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, та й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі в одно слово.

— Ні, вже його тепер ніхто не зове Іванцем, — додав божий чоловік, — тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за

голову, Шрам.—Так це його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, пан-отче, його самого!

— Боже правий, боже правий!—сказав Василь Невольник, — переведеться-ж, видно, ні на що славне Запоріжжя, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука. І ві-сні такого дива не снилось нікому!

— Браття моє миле!—рече тоді полковник Шрам,—тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас таїтись! Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана, а іду от чого. Україну розідрали на двоє: одну часть, через недоляшка Тетерю, незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат-знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві,—а в його душа щира, козацька,—так міркував я, що як раз підйму його з усіма полками на Тетерю, та й привернемо усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму серцю, божий чоловіче, та ще, може, як-небудь діло на лад повернеться. Їдмо зо мною на той бік: тебе козаки поважають, твоєї ради послухають...

— Ні, пан-отче, перебив його кобзар, — не слід мені встрявати до тієї заверюхи.

Не нам теє знати,
Не нам про те, за те рахувати:
Наше діло богові молитись,
Спасителю хреститись...

— А більш,—каже,—мені не по-нутру ота мизерная пиха, що розвелась усюди по гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоши. І вже байдуже їм тепер старосвітські піви, що й людям у подобу,

і богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить цього... І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх божий. Уже-ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято з цього світу: так чого-ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив господь твою сліпоту, то співай-же добрим людям, не прогнівляючи господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!

— Бгатці!—сказав Черевань,—от я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторить про свої смутки. Я радуюсь, що господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи, хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорючи, устав та й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на його гледючи. Божий чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

III.

Заглянув Черевань у пекарню:

— Е,—каже,—та це-ж ти мені й жениха привіз, пане бгате! (А в пекарні давно вже сидів Петро Шраменко, розмовляючи з Череванихою і з її дочкою Лесею). Бач, як у них весело, не так, як у нас! Щебечуть, наче горобці. Що то за милий вік молодецький? Веди-ж, бгатулю, гостей у світлицю, а я поздоровкаюсь із молодим Шраменям.

Світлиця в Череваня була така-ж, як і тепер буває в якого заможного козака (що ще-то з луччих часів дід або батько збудував). Сволок гарний, дубовий, штучно покарбований; і слова з святого письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудував, і якого року. І лавки були хороші, липові, із спинками, та ще килимцями позастилані. І стіл, і божник із шитим рушником округи, і все так було, як і тепер по добрих людях ведеться. Одно тільки диво було в Череваня таке, що вже тепер ніде не зуздриш. Кругом стін полиці, а на тих полицях срібні, золоті й кришталеві кубки, коновки, пляшки, таці і всяка посудина, що то на війні поздобувано. Як палили козаки шляхетські двори і княжецькі замки, то все те мішками виносили. Так-то бог тоді погодив козацтву, що тії вельможні каштеляни ⁴⁰⁾ і старости пишнії, несказано горді, що гукали на гайдуків ⁴¹⁾, сидя із цими кубками та конвами по-за столами—пішли в неволю до Криму, або полягли головою в полі, а їх кубки стоять у козака в світлиці. Іще-ж по стінах висять і їх шаблі, пищалі під сріблом, старосвітські сагайдаки татарські, шиті золотом ронди ⁴²⁾, німецькі гаркебузи ⁴³⁾, сталеві сорочки, шапки мисюрки ⁴⁴⁾, що вкриє тебе залізною сіткою—і ніяка шабля не візьме. Отже, ніщо тее не оборонило ляхів і недоляшків: допекли козакам і поспільству ⁴⁵⁾ до самого серця. То от тепер і тії луки, і тії шаблі, і вся та зброя сіяє не в одного Череваня в світлиці й веселить козацькі очі.

Тільки-ж Петру, Шрамовому синові, здалось найкраще у лікарні, хоч там не було ні шабель, ні сагайдаків, а тільки самі квітки та запашні зілля за образами й по-за сволоком, а на столі лежав ясний та високий хліб. Так Леся-ж усе скра-

шала собою так, що вже справді годилось-би сказати: «У хаті в неї, як у віночку: хліб випечений, як сонце; сама сидить, як квіточка». І розговоривсь із нею Петро, як брат із сестрою. А сама Череваниха була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутися. Так моему козакові луччої компанії було й не треба, тут-би він і засів на весь вечір, дивлячись на чорні дівочькі брови та на шиті рукава. Як ось і лізе Черевань, солучи, через поріг. Уваливсь у хату та, розставивши руки, до нього:

— А, бгатику!—і почав цілуватись.—Ну,—каже,—бгате, не вниз ідеш, а вгору. То був козак над козаками, а тепер іще став кращій!.. Меласю!—обернувсь до жінки,—от нам зятьок! Лесю, от жених тобі під пару, так-так! Га-га-га! Бач, бгате, який я чоловік? Сам набиваюсь із своїм добром. Так не бере-ж-бо ніхто, та й годі! Ходімо, бгате, в світлицю: нехай вони тут собі пораяються. Жіноча річ коло печи, а нам, козакам, чарка та шабля.

Та, взявши Петра за руку, потяг до світлиці. Обернувсь козак, переступаючи через поріг,—і серце в нього заграло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, й жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобавсь, видимо, козак дівчині.

— Ось подивись, дідусю,—каже Черевань, привівши Петра до божого чоловіка,—чи той це Шраменко, що переплив Случ ⁴⁶⁾ під кулями? Йй-богу, я й досі дивуюсь, що таке молоде, та таке сміле! Пробравсь у людський табор, убив хорунжого й корогов його приніс до гетьмана. Що-ж-би тепер воно зробило!

Божий чоловік положив Петрові на голову руку та й каже:

— Добрий козак: по батькові пішов. Одвага велика, а буде довговічний і на війні щасливий: ні шабля, ні куля його не одоліє — і вмере своєю смертю.

— Нехай лучче,—сказав батько,—поляже од шаблі і од кулі, аби за добре діло, за цілість України, що ось розідрали на двоє.

— Ну, годі-ж, годі вже про це!—каже Черевань.—Ось я вам дам краще діло до розмови.

І дістав із полички жбан, прехимерно з срібла вилитий і що-то вже за преукрашений! Не жалували пани грошей для своєї пихи й потіхи. По боках бігли босоніж дівчата,—інша і в бубон б'є; а зверху сидів, мов живий, божок гречеський Бахус. Тим-то Черевань і звав цей жбан «божком».

— Шкода мені, дідусю, твоєї темноти,—каже кобзареві.—Ось на лиш полапай, яке тут диво. Це я в Польщі таке собі доскочив.

— Суєта суєтствій! — каже той, усміхнувшись.

— Ні, бгатику, не суєта! Ось як вип'ємо з божка по кухлику, то може, не так заговориш.

— Із божка?—каже Шрам.—Так оцей чортик зовється в тебе божком?

— Нехай він буде й чортик,—одвітує Черевань,—тільки кажуть, що в старовину в греків... Був народ греки, так, примірно, як ми тепер, козаки... Народ непобідимий,—от що!.. Так у тих-то греків цьому божку, кажуть, була велика шаноба.

— А в тебе вже не така?—питає Шрам.

— Ні,—каже,—на мене він не нарікатиме, а от коли-б ви його не зневажили.

І дістав мальовану тацю, сріблом ковану. А на таці було намальовано таке, що всяке-б засміялось. Жидок дає запорожцеві напитись горілки з барильця. Запорожець так і припав до барила; а жид—одно од страху, а друге од скнарости—держить та й труситься. А зверху й підписано: *Не трусись, псяюхо: губи поб'єш!* От на таку-то тацю поставив Черевань п'ять кубків-ріпок, та й почав наливати якусь настойку з того божка.

— Це, бгатику,—каже,—така в мене настойка, що мертвий устав-би з домовини, якби випив добру чарку.

Та й обніс усіх; не минув і Василя Невольника, хоч той стояв собі оддалік, мов у монастирі служка перед ігуменом.

— Ну, бгате Михайле,—каже,—повеселівши трохи од того трунку, Шрам,—загадаю-ж я тобі про твого божка загадку: стоїть божок на трьох ніжках; король каже: «потіха моя!», краля каже: «погибель моя!»

— Ну, бгатику,—каже Черевань,—хоч убий, не второпаю. Та як, як? Король на трьох ніжках, а краля каже: «погибель моя?»

— Не король, а божок на трьох ніжках, як от і твій Король каже: «потіха моя», краля каже: «погибель моя!»

— А, пек-же його матері, як мудро! Король каже: «потіха моя!» Цеб-то, бач, як чоловік уп'ється, то вже тоді кричить: «я король!» А жінка: «Ох, погибель-же моя! Де-ж мені тепер дітсья?»

— Як раз так! Тільки, братіку, твоя жінка не злякалась-би тебе, хоч-би й королем ізробився!

— Іще не одгадав!—каже Черевань.—А ну-ж ти сам!

— Мені не диво, а от якби ти показав свою премудрість!

— Моя премудрість, бгатику,—сказав Черевань,—знає тільки налить та випить, а там собі мізкуйте, як хочя. На те ви попи, на те ви мужи совіта, на те ви народні голови.

— Не вадило-б і не попам,—одвітує Шрам,—не вадило-б і не мужам совіта знати, що король тут—тіло, а краля—так це душа. Тіло потішається, як чоловік зап'є, а душа помирає: от і все.

— Пгавда, бгатику, їй-богу пгавда!—сказав, похитуючи головою, Черевань.—Вип'єм-же ще по кубку!

Аж ось увійшла до гостей Череваниха, молодиця свіжа й повновида, пряма, як тополя,—замолоду була дуже хороша. Підійшла до Шрама під благословіння. Він її поблагословив, та, як пані була гожа, і вони-ж таки давні приятелі, то ще схотів і попросту з нею привітатись, та й каже:

— Позвольте з вами привітатись, добродійко?

А вона каже:

— Та як-же зволите, добродію!

Та й поцілувались любенько.

Тоді Череваниха ще обнесла гостей.

Черевань випив на radoщах повний кубок, бризнув під стелю, та й каже:

— Щоб наші діти отак вибрикували!

А Череваниха почала вести за чаркою розмову:

— Так оце,—каже,—ви на прощу, пан-отче? Святе діло!.. От, моя дружино,—обернулась до чоловіка,—от як добрі люди роблять: аж із самої Паволочи⁴⁷⁾ ідуть молитись богу. А ми живемо ось під самим Київом та ще не були цю весну

й одного разу в святих угодників. Аж сором! Та вже-ж, як собі хочеш, а в мене не дурно ридван наготовлений. Причеплюсь за пана Шрама, та куди він, туди й я.

— От божевільне жіноцтво!—каже Черевань,—куди він, туди й я!.. А як-же пан Шрам махне за Дніпро?

— То що-ж? Я-б не махнула? Доки сидіти нам у цьому воронячому гнізді? Ось уже котрий раз переказує мій брат, щоб приїхала до нього в гості! І чому-б не поїхати?

— Та, їй-богу, Меласю,—каже Черевань,—я рад-би душею, коли-б мене хто взяв та й переїс до твого бгата, під Ніжен. Кажуть, і живе добре—таки зовсім по-панськи. Не дурно його козаки прозвали князем.

— Оце буцім-би за достаток його князем зовуть!—перебила Череваниха.—У нього жінка княгиня з Волини, ляхка. Як руйнували наші Волинь, так він собі вподобав якусь бідолашну княгиню; от і самого прозвали князем.

— Князь Гвинтовка!⁴⁸⁾—зареготавши, каже Черевань.—То були Вишневецькі та Острозькі⁴⁹⁾, а тепер пішли князі Гвинтовки... Знай наших! А добра, кажуть, людина з тієї княгині. Поїхав-би до Гвинтовки хоч зараз, коли-б недалеко!

Гуторять, попиваючи, аж ось—двері рип! і—так, як сонце засіяло: увійшла в світлицю Леся.

— От моя й краля!—каже Черевань, беручи її за руку:—

В світлоньку входить,
Як зоря сходить.
В світлоньку ввійшла,
Як зоря зійшла...

А що, бгате? Чи нічим-же похвалитись на старість Череваневі?

Нічого не сказав Шрам, тільки дививсь на Лесю.

А вона-ж-то стояла, підійшовши під благословеніє, хороша та прехороша! Іще трошки засоромилась перед поважним гостем, то й очиці спустила в землю, а на виду аж сіяє. На диво була в Череваня дочка, та й годі. Тим-то Петро, як побачив, то й умер, дарма що видав доволі світу!

— Ну лиш, доню,—каже Черевань,—піднеси нам по кубку, як там кажуть,—«із білих ручок».

Леся поблагословила і піднесла. І що то вже, як хороше вдається! Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті—усе не так, як хто инший: так усі й дивляться, і так усякому на душі, мов сонечко світить.

Випив старий Шрам із білих рук од Череванівни та й каже Череваневі:

— Ну, брате Михайле, тепер і я скажу, що є тобі чим на старість похвалитись.

А Черевань тільки сміється.

— А що-ж, приятелю?—каже Шрам далі,—хоч-би мені годилось-би про одно вже помишляти, та, може, тепер година щаслива; щоб і нам не занедбати—чи не оддав-би ти своєї Лесі за мого Петра?

А Черевань йому:

— А чом-же не оддав-би, бгате, нехай нашим ворогам буде тяжко! Хіба ти не Шрам, а я не Черевань?

— Так чого-ж довго думати? Давай руку, свате!

Та й подали собі руки, та й обнялись, та й поцілувались. Тоді за дітей, та й кажуть:

— Боже вас благослови! Поцілуйтеся, діти!

Петро од радости не знав, де він і стоїть,—мов сон йому сниться! Про що він тільки подумав, зараз воно йому й єсть. А Леся чогось ніби злякалась, та й каже:

— Татусю! Хіба-ж ви не бачите, що не всі в хаті?

Обернувся Черевань—нема жінки. Аж ось вона знов увійшла в світлицю.

— Меласю!—каже Черевань,—чи бачиш, що тут у нас діється?

— Бачу, бачу, пишний мій пане!—дала вона такий одвіт, та зараз і взяла од його дочку за руку.

Глянув Петро: де-ж та ласка в очах у Лесі? Де-ж той жаль дівся, де ділось те, чого не вимовиш ніякими словами? Вона схилила головку на материне плече і перебирає в неї на шиї дугати, а на Петра й не згляне. Гордо піднялась і губка—не добрий знак для залицання!...

— Ну, нічого сказати, пан-отче!—каже Череваниха Шрамові,—швиденько ви добуваєте із своїм сином замки! Отже ми вам доведемо, що жіноче царство стоїть кріпше над усі царства.

Черевань тільки сміявся.

А Шрамові було не по-нутру.

— Врэг мене візьми,—каже,—коли з иншим замком не скоріш ісправишся, ніж із бабою! Тільки-ж не знаю, що за одсіч ви нам ізробите? Чим я вам не сват? Чим син мій не жених вам?

Черевань, стоячи з боку, усе дививсь на Шрама, роззявивши рот, та слухав. Як-же Шрам замовк, тоді він повернув шию до жінки, що-то вона скаже.

А та вже тоді медовим голосом:

— Пан-отче, пане полковнику, приятелю наш любий! Нема на Україні чоловіка, щоб не знав, чого стоїть старий Шрам, і який старшина, який полковник не оддав-би дочки за твого пана Петра? Не к тому, пан-отченьку, тут річ. З дорогою душею раді й ми оддать за нього свою дитину; тільки-ж бо треба чинити таке діло по-християнськи. Наші діди й баби, як думали заручати дітей, то перше їхали з усею сім'єю на прощу до якого монастиря та молитись богу. От бог давав дітям і здоров'я, і талан на всю жизнь. Це діло святе: зробімо-ж і ми по-предковськи.

Знала Череваниха, що сказати: так і осадила Шрама, мов горщик од жару одставила.

— Ну, брате Михайле,—каже він Череваневі,—благословив тебе господь дочкою, та не обидив-же й жінкою.

— Га-га-га!—каже Черевань.—Еге, бгате! Моя Мелася не зневажила-б себе і за гетьманом.

— По цій-же мові та буваймо здорові!—каже Череваниха, піднівши гостям по кубку.

— Щоб нашим ворогам було так тяжко! Як добре мовляє мій сват,—каже Шрам.

— А діти наші нехай отак вибрикують!—додав Черевань, бризнувши з кубка на стелю.

— Амінь!—каже Череваниха.

На тім і застряло сватання. Старі вже більш і не згадували, бо і в Череваня, і в Шрама була така думка, що ще поспіють з козами на торг. Не так думав Петро: він зараз догадавсь, що Череваниха б'є на якогось иншого зятя, та й сама Леся ним гордує. І вже йому тоді здавалось, що ні для чого більш і на світі жити, а на душі така пала туга, така печаль, що й сказати не можна!

Леся, викрутившись із того сватання, зникла

з світлиці і не ввійшла на вечерю; а після вечері зараз порозходились на спочинок.

Старого Шрама і божого чоловіка положили в світлиці, а Петро по-козацьки ліг у садку під чистим небом.

Не знаю вже, яково-то йому після того сватання спалось. Як-же вернувся вранці до світлиці, то божого чоловіка вже не було в компанії; поплентався дідусь іще до схід-сонця із Хмарища. Усі повдягались у довгі подорожні сукні і ждали тільки старого Шрама. Той, стоя перед образом, дочитував своїх молитов. По стінах і по полицях у світлиці не видно було більш ні дорогої зброї, ні срібних кубків, бо в туя невпокійну старосвітщину, одлучаючись, не кидай було плохо дома нічого, а ховай по тайниках, по підземних скарбницях.

Старий Шрам звелів синові сідлати коні, як ось і Василь Невольник виїхав із-за садка—з ридваном. Погодив тоді бог козакам надрать у своїх ворогів усячини, що не один старшина, мов який дука, їздив ридваном. Блищали мідяні, позолотистії герби на ридвані в Череваня; миготіла в очах дорога горорізьба⁵²) леви, струсеве пір'я, булави з бунчуками⁵¹); а тих, може, перевелось і кодро, що цими гербами величались...

Мати з дочкою сіли в ридван, а Черевань не покидав таки козакування, — поїхав на прощу верхи. Шрам із ним держав перед того поїзду.

Петро хотів їхати поруч із верховими, та й сам не знав, як оставсь коло ридвана, мов прив'язаний. Іде сердега мовчки, і голову понутив. Далі, надумавшись, і каже:—Пані-матко! учора діло пішло було на лад, та й розв'язалось із твоєї ласки. Не по-правді ви із своєю Лесею робите. Я до

вас із щирим серцем, а ви до мене з хитрощами. Лучче-б уже одрізати попросту, та й годі. Ну, що у вас на мислі? Скажи, пані-матко, щиро, чи думаєш оддати за мене Леся, чи в тебе другий єсть на прикметі?

— І єсть, і нема; і нема, і єсть,—каже, сміючись, Череваниха.

— Що оце в вас за загадки?—аж скрикнув з досади Петро.—Уже коли рвати, то рви, не дьоргавши! Скажи мені, пані-матко, щиро, кого ви собі маєте на думці?

— Е, паниченьку!—каже Череваниха, потривай-бо трошки: ще рано брать нас на ісповідь!

Замовк Петро, понурив голову, а на виду поблід, мов хустка: доняла йому до живого Череваниха. Вже й сама Леся, глянувши на матір, похитала головою.

Усміхнулась горда мати, та й каже:—Ну, козаче, коли вже тобі так пильно припало, то от тобі уся історія: Леся моя родилась у чудну планету; ще як я нею ходила, приснився раз мені сон дивен-дивен на прочудо. Слухай, козаче, та на усмотай. Здалось мені, ніби посеред поля могила; на могилі стоїть панна, а од панни сьє, як од сонця. І з'їзжаються козаки і славні лицарі з усього світу,—од Поділля, од Волини, од Сівери⁵²) і од Запоріжжя. Вкрили, бачся, все поле, мов маки зацвіли по городах; вкрили, та й стали битись один на один, кому буде та ясна панна. Б'ються день, б'ються другий,—як де не взявсь молодий гетьман на коні. Усі склонились перед ним, а він до могили, та й поняв ясну панну. Такий-то був мені сон, козаче! Проходить день, другий,—ніяк його не забуду. Ударилась я до ворожки. Що-ж ворожка? Як ти думаєш?

— Я думаю тільки, — каже Петро, — що ти, пані-матко, з мене глузуєш; от і все!

— Ні, не глузую, козаче. Слухай та на усмотай, що сказала ворожка. «А що-ж,—каже, пані,—це тобі сон пророкує дочку із зятем. Дочка в тебе буде на весь світ красою, а зять,—на весь світ славою; будуть із'їзжатись з усього світу пани й гетьмани, дивуватимуться красі твоєї доні, даруватимуть їй срібло-злото, та ніхто і не обдарує краще од суженого. Сужений буде ясен красою між усіма панами і гетьманами; замість очей будуть зорі, на лобі — сонце, на потилиці — місяць».—Так промовила мені, віщуючи, стара бабуса. Як ось, справді, дав мені господь дочку,—справдилось бабусине слово: нівроку їй, не послідуца між дівчатами. Трошки згодом, зашуміло по Україні, закипіло, мов у казані, і стали з'їзжатись у Київ пани та гетьмани,—справдилось друге бабусине слово. Усі дивувались на мою дитину, дарували їй сережки, дорогі перстені; тільки-ж ніхто так не обдарував її, як той гетьман, що мені снівся. Дорожчий над усі подарунки був його подарунок, і кращий над усе панство і лицарство був молодий гетьман; замість очей—зорі, на лобі—сонце, на потилиці місяць. Справдилось ще раз ворожчине слово. Усіх панів і гетьманів затемняв він красою. І говорить мені: «Не оддавай-же, пані-матко, своєї дочки ні за князя, ні за лицаря; не буду женитись, поки виросте,—буду їй вірною дружиною». Дай-же, боже, і ти, мати божа, щоб і це справдилось на щастя й на здоров'я!

Тут виїхали вони із-за гори. Перед ними так і замережило церквами, хрестами, горами і будинками. Сонце ще не піднялось високо; так не то що церкви й хоромини, а й зелені сади, і все, що

загледіло око в Києві, усе горіло, мов парча золототканая.

Прочани перехрестились і створили молитву. А Петро їде собі і не бачить, і не чує нічого: так опентала його Череваниха.

IV.

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду, Києве; бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великі злигодні на тебе з усіх боків збирались... Скільки-то князів, лицарства і гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скільки-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на балах і церковних цвинтарях пролито крови християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів⁵³⁾, про тія ясири Половецькі⁵⁴⁾ нічого й згадувати. Ту славу, тія злигодні вибила нам із голови безбожа татарва, як уломився Батий у твої золоті ворота⁵⁵⁾. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Ще-ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік⁵⁶⁾ прийшов до Києва Радзивіл⁵⁷⁾ із литвинами, усе попалив і пограбував, а міщани, сівши на байдаки, мусіли до Переяслава втікати.

Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по ній слідок. На коморах, на станях, на огорожах, поміж свіжим деревом чорніють колодки, а инде гарний колись сад стоїть пустирем незагороджений; на спустошало́му дворищі стирчать тільки печі та ворота; а де чи діловання, чи щит над ворітьми, чи яка хоромина, то все те нове, іще й дерево не посиніло.

Смутно було дивитись Шрамові на тія признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви божі, та городи з червоними замками, та що тія гори крутоярі, з зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі, Печерського не було зовсім, а Старий або Верхній город⁵⁸⁾ після Хмельниччини безлюдував.

Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами, круг Подола, і замок на горі Киселівці⁵⁹⁾. Вулиці були вузьенькі, плутались то сюди, то туди; а инде замість уличі майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому нема, тільки гуси пасуться.

Їдуть наші прочани по тих закоулках, аж дивляться,—посеред уличі збились вози у купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочками, сидить юрба людей. Посередині килим; на килимі пляшки, чарки і всяка страва.

Петро зараз догадавсь, що це, мабуть, чоловікові дав бог родини, або-що, так на radoщах частує всякого, хто б не йшов, або їхав уличею. Юрба гостей зібралась уже чималенька, і все були міщани. Знаті були міщани раз уже з того, що не носили шабель,—тільки ніж коло пояса: одні пани та козаки ходили при шаблях. А вдруге знаті були з того, що підперізувались по жупану, а кунтуші⁶⁰⁾ носили наопашки (тоді було, коли не пан, або не козак, то по кунтушу й не підперізуєш, щоб инде нося не втерто). Іще-ж із того були вони знаті, що не важились ходити у кармазинах⁶¹⁾: ходили тоді в кармазинах тільки люди значні та шабльовані, а міщани одягались синьо, зелено або в горохваний цвіт; убогі носили личакову одіжу. Через те козаки дражнять було міщан «лича-

ками», а міщани дражнили козаків «кармази-нами».

Гості сиділи за трапезою не мовчки: балакали таки й геть-то голосненько, що Петро мусів добре гукнуть через вози добридень. Обернулись тоді до нього дві чи три голови.

— Пане господарю!—каже,—і ви, шановная громадо! Просить Паволоцький Шрам пропуска через табор.

Скоро назвав Шрама, зараз де-які повставали та й дивляться; а господар пізнав Петра та й каже:—Де-ж той Шрам? Це хіба десята доля старого Шрама.

— Де тобі десята!—підхопили, шуткуючи, гості,—хіба сота!

— І сотої нема!—закричали усі гурьбою.— Хоч тисячу таких красних жупанів ізложи до купи, то все-таки не буде Шрама!

Усі були раді з такої вигадки; інші аж реготали: клюкнули вже зранку добре. Як ось під'їхав і сам Шрам. Скоро загляділи його сиву бороду, зараз вози поодкочували геть і повиходили до його назустріч. Господар із пляшкою й чаркою попереду.

— От наш старий Шрам!—кричали міщани,— от наш батько!

— Що це, Тарасе?—каже тоді Шрам господареві (а господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем⁶²). Супротив кого це ти заложив такий табор? Здається-ж тихо на Україні?

— Де тобі тихо, пане полковнику, чи панотче?.. я вже не знаю, як тепер тебе й величати,— каже Тарас Сурмач.— Де тобі тихо? Сьогодні народивсь у мене такий лицар, що аж земля затрусилась. Дав мені бог сина, такого-ж, як і я, Тараса.

Коли миш голови не одкусить, то й він по-батьківські трубитиме козакам на приступи; та й тепер уже трубить на всю хату.

— Нехай велик росте та щаслив буде!—каже Шрам.

— Чим же тебе шанувати, вельможний пане?

— Нічим не треба, Тарасе.

— Як-то нічим?—здивувавшись каже Сурмач.—Хіба зарок положив?

— Не зарок, Тарасе, а прибувши до Київа, всяк християнин повинен перше поклонитись церквам божим.

Не таківський-же був і Тарас, щоб угомонивсь одразу.

— Добродію мій,—каже,—любезний! Коли-б я знав, що така мені на старість буде честь од пана Шрама, то враг мене візьми, коли-б я засурмив вам хоч на один приступ! Хіба-ж ти не рад моему Тараскові, що не хочеш попорськати його пелюшок? Тобі, мабуть, байдуже, чи виросте з його добрий козак, чи закорявіє, як жидовча!

— Рад я йому з щирого серця,—каже Шрам,— пошли йому, господи, щастя й долю; тільки-ж не та пора тепер, щоб гуляти напідпитку.

— Та на добре діло, добродію, завсіди пора. Дивись, скільки возів коло хати! Ніхто не одцуравсь моєї хліба-соли. Інший на ярмарок брався, інший у гай по кілля, інший з пашнею до млина; та от-же, коли припало пильне діло, що треба привітати нового чоловіка, то нехай ярмаркує собі хто хоче, нехай свині лазять у город, а жінка рве на собі волосся,—тут ось треба запобігти, щоб новому чоловікові не гірко було на світі жити. А то скаже: «от у мене батько такий-сякий був!

Поскупивсь справити як слід родини, а тепер і їж хліб пополам із слізьми!»

— Одумайся, бога ради, Тарасе!—каже Шрам (уже йому докучило слухати п'яне варзякання).— Чи до речі-ж оце чоловікові, приїхавши до церков божих, до мощей святих, застряти на хрестинах?

— Та що ти, куме, коло його панькаєш?— сказав хтось із боку товстим голосом;— хіба не знаєш, що це таке є? Знай нас, панів! От воно що! Сказано—кармазини. Цеб-то вже наш брат їм не кумпанія,—от воно що!

Як сказав, то наче іскру в порох укинув. Усі так і загорілись, бо міщани вже на городове козацтво та на старшину важким духом дихали.

— А, пек-же його матері!—закричало десятеро разом;—так ми тільки тоді кумпанія кармазинам, як треба виручати їх із-під кормиги лядської?

— Пхе,—каже господар,—якого-ж чорта нам коло них панькати?

— К дияволу кармазинів!—загукала громада, роздрочившись, як бугаї.—Вони тільки вміють бряжчати шаблями, а тоді де були ці брязкуни, як безбожний Радзивіл загуркотав із гармат у городські ворота?

Закипів-же й Шрам, почувши такі речі.

— А ви-ж,—каже,—прокляті салогуби, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком⁶³⁾, мов горщок жаром? Де ви тоді були, як припекли нас з усіх боків, що трохи не половина війська википіла? Ви тоді бряжчали не шаблями, а телярами та дукатами, що понабирали од козаків за гнилі підшви та діряві сукна! Га! А Радзивіл прийшов, так ви, окаяннії, не одвітували йому й разу з гармати! Плюгавії страхополохи! Оддали само-

хить Радзивілові місто і, як тії баби, заголосили: «згода!» Як-же заплакав Київ, та почали литвини душити вас, що овечок, так хто підскочив до вас на підмогу, коли не козаки? Бідолаха Джеджелій⁶⁴⁾ із жменею тих сіромах улетів у Київ, як голуб у гніздо за шуляком; а ви підперли його, зайці нікчемні? Дурень покійник був! Я не Литву, я вас-би сік та рубав, бісові діти! Я вас навчив-би боронити, що одвоювали вам козаки!

— Який гаспед одвойовував вам нам наше добре, oprіч нас самих?—кричали міщани.—Одвоювали козаки!.. Та хто-ж були і ті козаки, коли не ми самі? Це-то тепер, з вашої ласки, не носимо ми ні шабель, ні кармазину. Козацтво ви собі загарбали, самі собі пануете, ридванами їздите, а ми будуй власним коштом стіни, палисади, башти, плати чинш⁶⁵⁾, мито і чорт-знає що! А чом-же-би і нам по-козацьки не причепити до боку шаблі та й не сидіти, згорнувши руки?

— Козаки сидять, згорнувши руки!—каже Шрам.—Щоб ви так по-правді дихали! Коли-б не козаки, то давно-б вас чорт ізлизав, давно-б вас досі ляхи з недоляшками задушили, або татарва погнала до Криму! Безумнії голови! Та тільки козацькою одвагою і держитесь на Україні предківська Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали-б ви це батьку Богданові: він-би як раз потрощив об ваші дурнії голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам—шабля, вам—безмін та тереза, а поспільству—плуг та борона.

— Коли усякому своє,—каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка ллється),—коли усякому своє, то чом-же нам шаблю і ко-

зацьку волю не назвати своєю? У козаків не ставало війська, — ми сіли на коні; у козаків не було грошей, — ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди; а як прийшлося до розквитання, то козаки, zostались козаками, а нас у поспільство повернено! Що-ж ми таке? Хіба не тії-ж козаки?

— Хіба ми не тії-ж козаки? — підхопила громада, позакладавши із зневагою руки за пояси. — Хто жив із нами за пані брата, так тепер гордус нашим хлібом-сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

— Та постривайте, постривайте, пани кармазини! — гукнув один товстопикий синьокаптанник, швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули... Добрі молодці не дадуть нам загинути. Справимо ми вам «чорну раду»; тоді побачимо, хто яке матиме право!

— Ого, каже Шрам, — он воно куди діло хилиться!

— А то-ж як? — кажуть, стоячи козирем, міщани. — Не все тільки козакам на радах орудувати. Схаменулись і на нас Січові братчики⁶⁰⁾.

Та й оглянулись на чубатого запорожця. Запорожець сидить коло хати, та мов і не він, мов і не чує, що круг його наче море грає.

— Еге-ге! — каже тоді Шрам, — так це із Низу такий вітер віє! — Та й догадавсь, що вже вогню підложено, уже тільки роздуть, то й зніметься пожежа по всій Україні. Серце в його зомліло, як зміркував собі, що то з того може за лихо уродитись! Де ділась зараз і вся досада на міщан!

— Шановна громадо! — каже, — не думав-же я

й не гадав, щоб кияни пошанували отак мою старість! Чи давно-ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? Тоді ви з хлібом-сіллю виходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали, а тепер ось старого Шрама, що поруч їхав із батьком Богданом отак зневажаєте!

— Пан-отченьку ти наш коханий! — каже йому Тарас Сурмач, бо зараз така мова його вгамувала. — Хто-ж тебе зневажає? Чи це-ж проти тебе, батьку, говориться? Є такіі, що душать нас, узявши за шияку; а ти зроду нікому злого не заподіяв. Не вважай на їх галас. Мало чого не буває, що п'яний співає? Ідь собі з богом, поклонись церквам божим, та й за нас, грішних, прочитай святу молитву.

А Черевань тим часом усе ждав, поки замовкнуть, бо не любив ніяких сварок; та ото, як побачив, що вже почав той гомін утихати, виїхав із-за Шрама та й каже:

— Ка-зна за що ви завелись оце, бгатці! Дайте тільки заглянуть нам хоч у одну церкву, а тоді я отут із вами сяду, і вже не знаю, хто переп'є мене в Києві, oprіч пана вїйта⁶⁷⁾.

Міщани вже сказали своє: зігнали трохи криком серце; а Череваня таки й любили, і шанували, бо був козак друзяка: уже кому чи яка нужда, чи що, то зарятує й визволить. От і давай уже хоч коло цього леститись.

— Оце, — кажуть, — пан, так пан! Дай, боже, і повік таких панів! Нема в його ні крихти гордості!

— За те-ж йому господь і дав таку золоту й панію, — казали де-які.

— За те-ж йому дав і дочку, краще маку в горді, — добавили ще іншіі.

— Ну, пропустіте-ж нас, коли так,—каже Шрам.

— Пропустимо, пропустимо ясних панів!— сказав Тарас Сурмач, та й розтовпив своїх гостей.

Розступились і дали проїхати верховим і ридванові.

Довго їхав Шрам, понуривши голову: тяжко стало старому на душі. Далі здихнув важко, од серця, та й каже, так ніби сам до себе: «вскую прискорбна еси, душе моя, і вскую смущаєші мя? уповай на господа!»

А Черевань, їдучи поруч, прислухавсь, що він собі мимрить.

— Е, думає,—отже, мабуть, вражі личаки справді допекли йому. Треба його розважити.— Бгате,—каже,—Іване! удар ти лихом об землю! Чого таки тобі журитись?

— Як чого?—каже Шрам,—хіба не чув, що на умі в цих мугирів? Задумали чорну раду продові душі!

— Та враг їх бери з їх чорною радою, бгате!

— От тобі на! А хіба-ж ти не бачиш, звідки цей вітер віє? Це вже коїть не хто, як проклятуший Іванець із низовими комишниками. Та хіба нам сидіти, згорнувши руки, коли вогонь уже підложено, і ось туж-туж пожежа схопиться по Україні!

— А що нам, бгате, до України? Хіба нам нічого їсти, або пити, або ні в чому хороше походити? Слава тобі, господи, буде з нас, поки нашого віку! Я, бувши-б тобою, сидів-би лучче дома, та їв-би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із місцанами?

— Враг візьми мою душу!—закричав із серця Шрам,—коли я ждав од Череваня такої речі! Ти Барабаш⁶⁸), а не Черевань!

Що-ж-би думали? Черевань так і помертвів од цього слова.

— Що-ж оце ти сказав, бгатику?—ледве промовив через силу.

— Те,—каже, що, так як Барабаш казав Хмельницькому:

Ми дачі⁶⁹) не даєм,
В військо польське не йдем:
Не лучче-б нам з ляхами,
Мостивими панами,
Мирно проживати,
Аніж пійти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?

Так оце й ти говориш. Нехай гине отчизна, аби нам було добре! Нема-ж тобі тепер у мене другого прізвища, як Барабаш!

— Бгате, Іване,—каже Черевань, а сам аж тремтить,—років десять назад, правувався-б ти зо мною за це порохом та кулею. Тепер я вже не той, тільки-ж нехай враг візьме мою душу, коли я хочу зостаться з таким паскудним прізвищем. Покажу я тобі, що я не Барабаш; їду з тобою за Дніпро так, як от сиджу на коні,—з жінкою, з дочкою і Василем Невольником і хоч-би ти, як кажеш, «для отчизни» кинувсь із мосту в воду, то й я за тобою.

— Оце, так по-козацьки!—сказав Шрам, та аж печаль свою забув, як побачив, що в Череваня ще не зовсім заснуло козацьке серце.—Дай же,—каже,—руку та обіщайсь от перед братством Сагайдачного⁷⁰), що держатимешся за мене у всякій долі.

— Даю і обіцяю, бгате!—каже Черевань, сміючись: рад був, що розважив Шрама.

Тут вони прибули до братства, що на Подолі.

— Ходімо-ж,—каже Шрам,—та помолимося, щоб господь допоміг нам у нашому доброму ділі.

v.

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, та не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками⁷¹⁾ дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лица, розмальовану церкву, тії високі кам'яниці по боках. Отже років з двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, все те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного⁷¹⁾, і ограда, і дзвіниця і всі братські школи,—усе те було дерев'яне. У середині в монастирі стояв тоді густий старосвітський сад. Була-то колись благочестива пані Ганна Гугулевичівна⁷²⁾, що подарувала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир братський з школами устроїв, щоб тее братство дітей козачих, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало.

Постоявши прочани наші в церкві, подали срібла пан-отцям братським на школи, і прогаялись геть-то, оглядаючи монастир. А було тоді на що там задивитись. Придавсь один чернець на малювання і пообмальовував не то церкву, а й саму ограду округи братства, що вже де на яку дивовижу, а в братство миряни йшли дивитись на малювання. Що тільки в біблій прописано, усе чернець той мов живе списав скрізь по монастиреві.

То-ж святе саме по собі, а то таки й наше козацьке лицарство було там скрізь по ограді помальоване, щоб народ дививсь та не забував, як колись за батьків та за дідів діялось.

Був там намальований і Нечай, і Морозенко⁷⁴⁾. Круг його горять костьоли й замки, а він січе-рубає, топче конем ляхів з недоляшками. Іще і підписано: «Лицар славного війська запорозьського»; а над ляхами: «А це проклятущі ляхи». Знаєте, тоді ще Хмельниччина тільки що втихла, так любив народ, дивлячись, споминати, як наші за себе оддячили. А ченці собі любили мирянам у голову задовбувати, що нема в світі ворога над католика. Пали, рубай його, вивертай з коренем, то й будеш славен і хвален, як Морозенко.

Був там і козак Байда⁷⁵⁾, що висів ребром у турків на гаку, а не зламав своєї віри. Так і те все там помальовано, щоб усяке знало, які-то колись були лицарі на Україні.

Був і Самійло Кішка⁷⁶⁾, що й досі про його співають кобзарі, як він попавсь у турецьку неволю, і п'ятдесят чотири роки був на галерах у кайданах, за замками, як йому господь допоміг і себе, і товариства півчвартаста⁷⁷⁾ визволити, і як узявши ту галеру, приплив до козаків і корогви хрещаті давні у кешені козакам привіз—не зневажив козацької слави.

Дивляться наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають,—за огорою щось гуде, стугонить, наче грім гремить оддалеки,—і музики грають.

— Це,—каже ченчик, що проводжав їх по монастиреві,—це добрії молодці запорозькі по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї⁷⁸⁾ біжать за ворота? Жадною мірою не вдержиш їх, як за-

чують запорожців. Біда нам із цими іскусите-
лями. Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; ди-
вись—половина бурси і вродиться за Порогами.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили
все ближче. Люди один одного пхає та біжать ди-
витись на січових гуляк. Тільки й чути:—запо-
рожці, запорожці з світом прощаються!

Що-ж то було за прощання з світом?—Була
то в запорожців гульня, на диво всьому мирові.
Як доживе, було, котрий запорожець до великої
старости, що воювати більш не здужає, то наб'є
черес дукатами та забере з собою приятелів душ
тридцять або й сорок, та й іде з ними в Київ бен-
кетувати. Дома, у Січі, ходять у сермяжках та
в кожанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут
жупани на них будуть лудани ⁷⁹⁾, штани із доро-
гої саєти ⁸⁰⁾, горілка, меди, пива так з ними в ку-
фах і їздять,—хто стринеться, всякого частують.
Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, й скоки,
і всякі викрутаси. Оце одкуплять було бочки
з дьогтем, та й розіллють по базарю, одкуплять,
скільки буде горшків на торгу, та й порозбивають
на череп'я; одкуплять, скільки буде маж із рибою,
та й порозкидають по всьому місту: «Іжте, люди
добрі!»

А погулявши неділь ізо дві та начудувавши
увесь Київ, ідуть було вже з музиками до Межи-
гірського спаса ⁸¹⁾. Хто-ж іде, а хто з прощаль-
ником танцює до самого монастиря. Сивий-сивий,
як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попе-
реду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклаги
з напівками і всякі ласощі. Пий і їж до своєї лю-
бости, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й
стукає запорожець у ворота.

- Хто такий?
- Запорожець!
- Чесо ради?
- Спасатися!

Одчиняться ворота, він увійде туди, а все то-
варисто і вся суета мирська, з музиками і ско-
ками, і солодкими медами, останеться за ворітьми.
А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе і оддає
на церкву, жупани кармазинові з себе, а надіне
волосяну сорочку, та й почав спасатись. Так-то
розказують старі люди про тих прощальників.

Отже й тепер, перед Шрамом та Череванем,
висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи.
Чуприндирі такі, що любо глянути. Ідучи мимо
церкви, покладали хрести, били поклони, та знов,
схопившись, навприсядки, та через голову, та ко-
лесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, ди-
вляться на них та й плачуть.

— Не плачте, дурні!—кажуть їм запорожці:—
Дніпро тече просто до Січі.

Дома в себе вони, кажу, ходять було у дьог-
тяних сорочках та в дірявих кожухах-кожанках,
а тут повбирались у такі жупани, що хоть-би й
гетьманові,—і все, щоб тільки показати перед ми-
ром, що запорожцю тії сукна й блаватаси ⁸²⁾ все
одно, що й сермяга. Зараз, чи калюжу вбачать де
на дорозі, так у калюжу й лізе в кармазинах; чи
ширїтвас ⁸³⁾ дьогтю зуздрить, так і вскочить туди
з сап'янцями. Химерний дуже був народ.

Шрам, хоч і сердивсь на запорожців, та й сам
не постеріг, як задививсь на них. Добрії молодці
багато инколи діяли людям шкоди по Україні, та,
мимо того, якось припадали до душі всякому. Не
раз доводилось мені самому слухати, як инший
дід, споминаючи їх пакості, зачне було їх коре-

нити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї та ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах і зачне сива голова гурити про них, як про своїх родичів. Чим-же то, чим тії запорожці так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечно, та разом якомсь і смутно дивились на божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полу. Може тим, що Запоріжжя споконвіку було серцем українським, що на Запоріжжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні по посліду дней не замовкали, і було те Запоріжжя, як у горні іскра: який хоч, такий і роздми з неї вогонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячись на тії скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись у боки.

— От, бгате,—каже Шрамові,—де люди вміють жити на світі! Коли-б я був не жонатий, то зараз-би пішов у запорожці!

— Не знать, що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам.—Тепер чесному чоловікові стид мішатись між ці розбишаки. Перевернулись тепер уже кат-знає на що запорожці. Поки ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав що-найкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запоріжжя? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі, та тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і йде в городи, та тут величається, як порося на орчику.

Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржій у Печерський, а то не застанем на службу.

Коли-ж тут хтось із-за плечей:—Овва!—Обернувсь Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.—Овва,—каже,—і оце-б-то наче й правда, а воно зовсім брехня.

— Ироде! — не стерпівши, гукнув на його Шрам; та, схаменувшись, де він, зараз і переміг себе.—Цур тобі!—каже,—опріч божого дому.—Та скорій на коня, та й поїхав. Черевань з Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик і хоть нічого їй не сказали, та поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опастий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за вухо, як кінська грива; вуси довгі, униз позакручувані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густії брови аж геть піднялись над тими очима, і—враг його знає—глянеш раз: здається супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азійське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січи сходились бурлаки з усього світу: прийде турок,—і турка приймають; прийде німець,—і німець буде запорожцем, аби перехристивсь та сказав: «Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру христянську». і

Зрадувалась Череваниха, як наздогнала своїх, мов слобонилась од якої напасти. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою через Євсійкову долину, на Печерську гору.

А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна і то крутилась по-між деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлаті кучугури. Ридван, що дальш, усе одставав од верхових, а Петро, після тих чудних Череванишиних річей, не державсь уже жіночого боку. Остались наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось, з обох боків дороги, закопотили коні, затріщало сухе гілля під копитами, і показалися крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали запорожці,—тих двоє, що одрізнилися коло братства од прощальників.

Череваниха з дочкою самі не знають, чого злякались. Бо ці гультяї їдуть не по-людськи і не глядять і дороги, а так куди здря і мчаться по гаю; тільки все крутяться по-між деревом коло ридвана; не попереджують, і ззаду не застаються. А коні наче знають, чого цим шибай-головам хочеться і скачуть, як кози то сюди, то туди по-між кущами. Аж страшно було дивитись, як та дика степова животи́на дряпається копитами на кручу, то оце з круч кинеться в провалля, і не видно її стане, тільки глухо тупотить і хропе у байраці. Наші не раз уже думали, що кінь перекинувсь назад і задавив їздця під собою; аж ось їздець, як вихор, вискочить знов на кучугуру та й заграє на сонці кармазинами.

Так поринаючи та крутячись, мов на перед добром, запорожці перекликалися через дорогу, як хижії орли, і повели таку розмову, що в наших прочанок і душі не стало.

— От, брате, дівка!—гукне один.—Нехай я буду шмат грязі, а не лицар, коли я думаю, що є на світі таке диво.

— Еге, є сало, та не для kota!—озветься другий через дорогу.

— Чом-же не для kota? Хочеш, зараз поцілую?

— А як поцілюють коло стовпа киями?

— Що мені кий! Та нехай мене хоч зараз рознесуть на шаблях!

Леся боялась, щоб справді він не напавсь на неї; аж тут на дорозі байрак. Запорожці так і кинулись туди, як тії демони.

— Василю!—каже тоді Череваниха,—куди оце ми заїхали? Що оце з нами буде?

— Не бійся, пані,—каже, усміхнувшись, Василь Невольник:—добрі молодці тільки жартують. Вони зроду дівчат не займають.

А Череванісі щось дуже сумно. Звеліла їхати швидче, щоб наздогнати своїх. Як ось запорожці знов по боках дороги. Жупани позабризували в грязь у байраці, та їм про те байдуже.

— Гей, брате Богдане Чорногоре! — гукне знову старший. — Знаєш, що я тобі скажу?

— І вже!.. путнього не скажеш, прилипнувши до баби.

— Отже почувеш од мене таке, що аж оближешся!

— Ого!

— І не ого! Ось слухай: хоч Січ нам і мати, а Великий Луг⁸⁴) батько, та для такої дівчини можна покинути і батька й матір.

— Чи вже-б-то?

— А то що хіба?

— Куди-ж тоді?

— Овва!

Тут запорожці знов ізчезли, як мара. Мати й дочка думали, що в них і справді щось недобре на

думці; а Василь Невольник похитав головою, та й каже:

— Що за любий народ оці братчики! Ох, був і я колись таким вигадчиком, поки літа не приборкали та проклята неволя не примучила! Гасав і я, як божевільний, по степах за кабардою, вигадував і я всякі вигадки; знали й мене у Городах і на Степах, знали мене шинкарі й музики, знали пани й мужики, знало лицарство й хлібороби!

— Ще я не таке скажу тобі!—гукнув, як із бочки, запорожець.

— Було-б з тебе й цього,—одвітував другий,— як би почув батько Пугач: одбив-би він у тебе хутко до баб охоту!

— Ні, таки справді, Богдане. Який враг шуткуватиме, як увіп'ються чорні брови, наче п'явки, у душу? Хоч так, хоч сяк, а дівчина буде моя! Чи знаєш що?

— А що?

— Подивиться-б, що там у вас за гори!

— Отакої!

— Такої, брате! Нехай не дурно запрошував ти мене до своїх, воювати турка. Коли хоч, ухопимо дівойку⁸⁵⁾, та й гайда в Чорну Гору!..⁸⁶⁾.

— І ти оце справді говориш?

— Так поправді, як я Кирило Тур, а ти Богдан Черногор. З такою дівкою за сідлом помчався-б я хоч і к чорту в зуби, не то до чорногорців.

Отак тії каверзники змовлялись у-очевидьки на гвалтовний вчинок, і ніхто не розібрав-би, що справді в них на думці. Шалений був народ! Усе йому дурниця: чи жить, чи вмерти,—йому бай-дуже; що людям плач, то йому іграшка. Тим-то Череваниха й боялась, щоб лукавий не підкусив паливод на яку пакость. Аж ось стали наздоганять

своїх. Запорожці бачать тоді, що ба! та й зникли з очей, як той сон, що чоловік жахається, мучиться, коли-ж гляне,—аж і нема нічого.

VI.

Хто-б то мав таке слово пишне та красне, щоб так, як на картині, змаловав той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огради, ту височенну дзвіницю, тії церкви під золотом та під скульптурою? Це-ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходивсь монастир Печерський. Далось і йому взнаки Батіївське лихоліття. «Велика» церква, що пропи-сана в літописях «небесі подобною», зруйнована була по вікна. Хоч-же князь Олелькович Симеон⁸⁷⁾ підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої липоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, та були скрізь по стінах у Великій церкві помальовані князі, гетьмани, воеводи благочестивії, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер-би дорого дали ми, щоб їх уздріти! А внизу, повз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив із своїми од одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то «Симеон Лико, муж твердий вірою і хоробрим, почив по многих славних подвигах». А там,—буцім озивавсь до його з того світу пишний князь золотими словами: «Многою сіяв я,—каже,

— знатністю, власттю і доблесттю, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся,— каже, тому, читачу, бо й тобі те-ж буде: нерівними на світ народжаємось, а рівними вмираємо!» А там ще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благає слово: «боже! милостив буди душі раба твого». Хто-б і не письменний був, так дивлячись тільки на ті шаблі, на ті панцирі, бунчуки і всякі клейноди, перемішані з кістками, з Адамовими главами, що повироблювано горорізьбою з міді та з каменю по-над тими надгробками,— хто-б, кажу, був і не письменний, так і той-би догадався, против чого то воно так викомпановано: усяке багатство, усяка слава,— усе воно суєта суєт,— і шабля, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками.

Отже й Шрам, розглядаючи ту горорізьбу та читаючи епітафії, засмутився душею та й каже:

— Колико-то гробів, а всі-ж то тії люди жили на світі, і всі пішли на суд перед бога! Скоро й ми підемо, де батьки і діди наші.

Та погадавши так, виняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на війні у лядського пана і в недоляшка, та й повів на ризи в богоматері.

Із великої церкви повернули наші прочани до печер; коли-ж дивляться, — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху кирея підбита сободем; підпиравсь срібною булавою. А за ним купа людей чимала, все в кармазинах та в саєтах. Ченці їх проводжали.

Шрам аж затремтів, як глянув:

— Боже мій!— каже,— та це-ж Сомко!

А той собі зрадів, побачивши Шрама.

Обнялись, поцілувались і довгенько держали один одного, обнявшись.

Далі привітався гетьман і з Череванем.

Черевань так зрадів, що нічого й не міг сказати на гетьманське привітання, та вже обнявся, промовив тільки:— А, бгатику мій любезний.

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненею. Вона аж помолодшала і вже нащобетала йому всячини.

— А ось і моя наречена!— сказав Сомко, обернувшись до Лесі.— Вам, ясна панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку, і поцілував як дитину.

— Давно ми,— каже,— не бачились за військовими чварами, та ось немов господь нас ізведе навіки до купи.

Леся почервоніла та аж нахилилась, як повна квітка в траві, і пригорнулася до матери, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадався, що за гетьман снівся Череванісі. У їх, мабуть, давно вже було з Сомком поладжено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки; та, видно, це така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоч він був і значний козак, та не против гетьмана; хоч він був юнак уродливий, та не против Сомка. «Сомко був воїн уроди, возраста і красоти зіло дивно!» (пишуть у літописях); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі, ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить,—

то справді по-гетьманськи. Так куди вже із ним міряться Петрові!

Не пустив Шрама Сомко у печери; завернув до себе з усіма на козацьке подвір'я. А козацьке подвір'я було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумається гримнути іноді й лишній раз кубком, або загомоніти буйними річами,—так, щоб не ввели братії в іскушення, стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли в світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Сокіл мій,—каже,—ясний!

— Батьку мій рідний!—каже Сомко,—я здавна привик звати тебе батьком!

Тоді Шрам сів кінець стола, підпер руками сиву голову і гірко заплакав.

Усі засмутились. Здивувався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки, і без плачу й жалю поблагословив на погреб. А тепер ось ллється сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лились козацькі сльози.

— Батьку мій!—каже гетьман, приступивши до Шрама,—що за біда тобі склалась?

— Мені!—каже, піднявши голову, Шрам.—Я був-би баба, а не козак, коли-б заплакав од свого лиха.

— Так чого-ж, бога ради?

— А хіба-ж нічого? У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас

десять гетьманів хапається за булаву, а що Україна розідрана на двоє, про те усім байдуже!

— Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоч один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? А Васюта?

— Васюта старий дурень; з його химери сміються козаки, а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я потоптав-би цю ледарь, та тільки честь на собі кладу!

— Так, ледарь-то вони, ледарь, та й не дають твоїй гетьманській зверхності розширитись по Україні.

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова⁸⁸) вся старшина зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники, осаули, сотники, всі значні козаки присягли мене слухати.

— Аже-ж цьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?

— Правда, і якби не сива голова Васютина, то зробив-би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

— І тому правда; так що-ж? Хіба не знаєш, юродства запорожського? У них що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим то й боюсь, щоб вони не заподіяли тобі якої пакости. Окаянная сірома нишпорить усюди по Україні та баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

— Химера батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояри, побачимо, як то чорна рада встоїть против гармат! Запорожців толі я задавлю, як макуху, гетьмана

їх поверну в свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам та й каже:

— Од твоїх річей душа моя оживає, яко злак од божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультяї баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан против козацтва.

— Знаю й це,— каже Сомко,— і правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й з другого боку, щоб ізварилася каша. А то козаки дуже вже розопіли: «Ось ми-то люди, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло— тільки по шинках вікна та пляшки бити». Потурай тільки їм, то як раз заведуть на Україні шляхетські звичаї і заколотять миром не згірше. Вже-ж, здається, Польща нас добре провчила, вже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила.

Шрам за ці слова обняв і поцілував гетьмана.

— Дай-же, — каже, — боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка на Україні!

— І дай, боже,— додав Сомко,— щоб обидва береги Дніпровії приклонились під одну булаву! Я оце, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одгиснем ляхів до самої Случи, та, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покується ступити на руськую землю!

Шрам аж помолодшав от такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний,— каже, — простягнувши руки до образу; — положив еси йому

в душу мою найдорожчу думку, поможи-ж йому й доказати цю справу!

— Годі-ж уже про великі діла,— каже Сомко, — давайте ще про малії. «Не добро бути чоловіку єдиному». Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, боже, ти, пан-отче, і ти, пані-матко!

Та так говорячи, узяв за руку Лесю, та й поклонились обоє батькові й матері.

— Боже вас благослови, дітки мої!— каже Череваниха.

А Черевань щось хоче сказати, та не зможе вимовити й слова, а тільки— «бгатіку!» та й замовкне.

Шрам глянув на свого Петра, а Петро стоїть коло вікна білий, як крейда. Може, старому й жаль стало сина, тільки не такий Шрам був батько, щоб дав кому догадаться.

— Що-ж ти нас не благословляєш, пан-отче?— каже Сомко Череваневі.

— Бгатіку, — каже Черевань, — велика мені честь оддати дочку за гетьмана, тільки вона вже не наша, а Шрамова: вчора в нас були півзаручини.

— Як-же це так сталось, пані-матко?— обернувсь тоді Сомко до Череванихи.

Вона хотіла вимовитись, але Шрам припинив її, взявши за руку, і рече:

— Нічого тут не сталось, пане ясновельможний! Я сватав Лесю за свого Петра, не знаючи про ваш уклад. А тепер лучче я свого сина оддам у ченці, ніж-би став тобі з ним на дорозі! Нехай

благословить вас господь, а ми собі ще найдем. Цього цвіту, кажуть, багато по всьому світу.

— Ну, будь-же ти в мене за рідного отця, і благословіте нас укупі.

Тоді Шрам став поруч із Череванем; діти їм уклонились до землі; вони їх і благословили.

Як ось під вікном хтось: — Пу-гу, пу-гу!

Сомко усміхнувся: — Це, — каже, — наш юродивий Кирило Тур.

Ізвелів одвітувати по-запорозьки: «козак з Лугу», бо запорожці здоровкались, мов хижептаство на степу.

— Не знаю, синку, — каже Шрам, — що за неволя тобі водиться з цими пугачами. Городовому козакові треба стерегтись їх, як огню.

— Правда твоя, батьку, — каже Сомко; — низовці зледащили після Хмельницького, а все-таки між ними єсть люди драгоцінні. От хоч-би й оцей Кирило Тур. Не раз він мені ставав у великій пригоді. Добрий воїн і душа щира, козацька, хоч удає з себе ледащизню й характерника. Та вже без юродства в їх не буває.

— Щоб їх лихий злизав із їх юродством! — каже Шрам. — Їм усе смішки! Не раз і самому Хмельницькому підносили вони гіркої.

— А все-таки не скажеш, батьку, щоб і між ними не було добрих людей.

— Гріх мені це сказати! — одвітує Шрам. — Раз, чатуючи з десятком козаків у полі, попавсь був я у таку западню, що без них як раз поліг-би головою. Обскочили мене кругом ляхи, вже нас осталося тільки четверо й уже підо мною й коня вбито; я одбиваюсь стоя. А їм, окаянним, хочеться взяти мене живцем, щоб поглумитись так, як над Наливайком і іншими бідолахами. Коли-ж

тут звідки не візьмись запорожці: «Пу-гу, пу-гу!» Ляхи врозтіч! А було їх із сотню. Дивлюсь, а запорожців нема й десятка.

— О, між ними єсть добрі лицарі! — каже Сомко.

— Скажи лучче, синку, були та загули. Перевелись тепер лицарі в Січі: зерно висіялось за війну, а в кошу осталась сама полова.

— Ова! — гукнув тут на всю світлицю Кирило Тур, показавшись у дверях.

Увійшов у хату, не знімаючи шлика, узявсь у боки й дивиться на Шрама, покрививши губи.

Шрам так і загорівсь.

— Що то за ова? — каже, підступивши до запорожця.

А той ізнов:

— Ова, пан-отче! — та й заложив за вухом лівого вуса (цеб-то—знай, не боюсь тебе).

— Перевелись? — каже. — Де тобі перевелись? Хіба-ж дармо співають:

Течуть річки з всього світу до Чорного моря?

Як вода в Чорному морі не переведеться, поки світ-сонця, так і в Січі до віку вічного не переведуться лицарі. З цілого світу злітаються вони туди, як орли на недоступну скелю... От хоч-би й мій побратим... та не про нього тепер річ. Чолом тобі, пане ясновельможний! (Тоді вже зняв шлик). Чолом вам, панове громадо! Чолом і тобі, пане полковнику! Ну, та як-же ти вернувсь до табору, не маючи коня?

— Ироде! — сказав Шрам, грізно насупивши на нього білі брови, — коли-б не таке місто, то навчив-би я тебе шануватись!

— Цеб-то виняв шаблюку та сказав: «А ну,

Кирило, поміряємось, чия довша?» Козацьке слово, я оддав-би шалевий свій пояс за таку честь! Та цього зроду не буде. Лучче, коли хоч, розрубай мене надвоє од чуба до матні; а я не зніму руки на твої шрами і на твою рясу!

Знав-бо, що й сказати запорожець. Зараз старий і вгамувавсь.

— Чого-ж ти, — каже, — осо, од мене хочеш?

— Нічого більш, розкажи тільки, як ти добравсь піхтурою до табора.

— Пху! сатано! — каже тоді Шрам, усміхнувшись. — Розкажу, тільки не доводь мене до гріха. Ото й порозбігались ік нечистій матері ляхи; а ватажко тоді: «Е, батьку! та це в тебе коня нема?.. Братчики, добудемо йому коня!» — та й припустив за ляхами.

— Що-ж, добули?

— Добули вражі діти; вернулись із добрим мерином. Здивувались ми тоді з козаками. Як-же й не здивуватись, що в самих коні потомлені, а жеребця такого доскочили, що так і грає на повіді?

— Еге! знай наших! Наш брат не спроста воює: часом низовець і чортом орудує.

Так говорив Кирило Тур, розгладжуючи вуси і поглядаючи на всю компанію, а очі такі лукаві, що разом, здається, й щиро говорить, разом і морочить.

— Та і в мене самого, — каже Шрам, — така думка, що тут без нечистої сили не обійшлось. Питаю: — «Як ви доскочили такого огира?» — «Нам тее знати, батьку. Сідай та їдь собі з богом: ляхи не за горою; часом жах у них проходить швидче од похмілля».

— Ага! у нас так! — каже Кирило Тур; — наші не кудкудахчуть, ізнісши яечко. А воно було ось

як. Припустили братчики за ляхами; а ляхи огледілись, що їх женеться жменя, та й зупинились. Поки-ж вони до мушкетів, а отаман прицілівсь, та і влучив їх ротмістрові як раз межі очі. Ляхи тоді врозтіч! А я за коня... чи то пак отаман за коня!...

— Що за вража мати! — каже тоді Шрам, протираючи очі. — Та це-ж ти, бачу, сам і отаман!

Запорожець тоді в регіт.

— Ага, — каже, — пане полковнику! Так-то ти шануєш давніх приятелів?

— Ну, вибачай, братіку, — каже Шрам, обнявши його. — Чи не розкололи ляхи мені голови шаблями та келепами: щось не держиться в ній пам'ять!

— А що-ж оце ми так заговорились? — озвавсь Сомко. — Давно пора по чарці та й за стіл.

— От, бгатці, розумна річ, так-так! — каже Черевань. — Я так отощав, не ївши зранку, що й радуватись не здужаю.

Випив Кирило Тур горілки та й каже:

— Уже-ж, пане ясновельможний, не остав твоєю ласкою і мого побратима.

— Не оставим, — каже Сомко. — Я знаю, що він шаблею ворочає лучче, ніж язиком.

— Не дивуйсь, пане гетьмане, що він мовчить, наче води набрав у рот: він у мене з далекої землі, аж із Чорної Гори, — десь аж за венграми. Тепер таки наломавсь балакати по-козацьки, а скоро прийшов до нас, то насмішив братчиків своєю мовою: усе тільки «бре» та «море». А добрий юнак, о, добрий! Один хіба Кирило Тур йому в юнацтві рівня. Тим я нікого й не люблю так, як себе та його.

VII.

Сомко почав саджати гостей своїх за довгий стіл. Шрама й Череваня посадив на покуті, сам сів на хазяйському місці, кінець стола, а Череваниху й Лесю посадив на ослоні. Запорожець примостивсь на задньому кінці стола із своїм побратимом.

Шрамовому Петрові прийшлося сидіти поруч із Лесею, хоч він-би тепер рад був одгородитись од неї горами й морями. Що там не вигадував той запорожець, як там не потішались гості із тих вигадок, він сидів за столом, наче в гаю.

— Ну, скажи-ж мені, пане отамане, — питає Сомко в Кирила Тура, — яким вітром занесло тебе в Київ?

— Самим святим, пане ясновельможний, — одвітував запорожець: — проводжаєм прощальника до Межигорського спаса.

— Чого-ж це ти одбивсь од свого товариства?

— Потривай, пане гетьмане, розкажу все по ряду: дай перше промочити гортань. Тільки в вас такі нікчемні кубки, що ні в віщо гаразд і налити. Святе діло наші січові коряки! У нашому коряці утопиш іншого мизерного й ляшка.

— Пгавда, бгате, їй-богу, пгавда! — озвався Черевань. — Я давно кажу, що тільки в Січі і вмійють жить по-людськи. Їй-богу, бгате, коли-б у мене не жінка та не дочка, то кинув-би усяку суету мирськую та й пішов до вас на Запоріжжя!

— Гм! — каже Кирило Тур, озирнувши його тушу, — не багато таких потовпилось-би в курені!

Усі засміялись, а Черевань наперед усіх. Веселий і негнівливий був собі пан.

— Я з душі люблю цього пройдисвіта, — каже

гетьман Шрамові стиха. — Часом він закине й дуже вже круто, та враг його знає, якось так щиро за-сміється, що ні за що на нього не розсердивсь-би.

— Погано тільки, — каже Шрам, — що ці братчики сміючись чоловіка куплять, сміючись і продадуть.

— Що правда, то правда, батьку. По їх січовому розуму, ніщо на світі не стоє ні радости, ні печали. Філософи вражі діти! Дивляться на божий мир із бочки, тільки не з порожньої, як той Діогенес⁸⁹⁾, а по шию в горілці.

— Так вам хочеться знати, чого я одбивсь од товариства? — каже Кирило Тур, спорожнивши кубок. — Ось чого. Може, ви чували коли-небудь про побратимство! Де вже не чувати? Це наш січовий звичай. Як не одрізняй себе од миру, а все чоловіку хочеться до кого-небудь прихилитись; нема рідного брата, так шукає названого. От і побратаються та й живуть до віку вкупі, як риба з водою. «Давай, — кажу я своєму Чорногору, — давай побратаємось». — «Давай». — От і зайшли у братство, та й попросили пан-отця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе слово боже, і от уже ми тепер рідні брати, як той Хома з Єремою.

— Ну, а далі?

— А далі... це вже так завсіди буває, що скоро чоловік зробить добре діло, то сатача — не за хлібом його згадуючи — і підсуне іскушення... Далі дивлюсь, аж стоїть краля така, що тільки гм! та й годі.

— О, невже таки жіночий рід спокусив хоч раз запорожця?

— Ой-ой-ой, пане гетьмане! та ще як! І не

Kosice
диво бо: Адам був чоловік не нашого брата, та й той спіткнувся на Єву!

— Звідки-ж узялась та краля?

— Спитай її сам, звідки! Я такої пишної панни не зумію й заняти.

І поглянув на Лесю.

— Тю-тю, дурню!—каже, засміявшись, Сомко:—це моя молода!

— Та мені не те горе, що вона твоя молода,— каже, здихнувши, запорожець,— а те, що зовсім мене причарувала.

Усі зареготались, почувши таке диво.

— Браво,—каже Сомко, — ведмідь попавсь у тенета! Що-ж тепер буде?

— А що-ж? Ведмідь піде до свого берлога, і тенета за собою потягне.

— Чого-ж у Січ? Хіба тільки й світу, що в вікні?

— І оце такий жвавий козарлюга, та ще й отаман, ради жінки, покине товариство?

— А чом-же? Та для такої кралі можна покинути й усе на світі, не то що товариство.

— Ну, куди-ж би ти потяг свої тенета?

Кирило Тур засміявся.

— Ти бо вже, пане ясновельможний, хочеш усю правду разом випитать. Не хочеться тобі й признаватись, не хочеться й брехати.

— Бо ще, кажеш, ізроду не брехав? — додав шуткуючи Сомко.

— Не збрешу й тепер,—каже Кирило Тур.— Дайте тільки гортань промочити.

Та й кашлянув, випивши кубок, поглянув по всіх гостях, розгладжуючи вуси.

— Треба, — каже, — вам, панове, знати, що Чорна Гора теж святе, що й наша Січ, тільки що

там не цураються бабського роду. А то і поділена так, як у нас: у нас куріні, а в них «братства», і над усяким братством обирають отамана. А що вже воювати з бусурменами, так хоч що-дня. Та як у них воюють, коли-б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій «побро», то аж душа вгору росте. «Побро» мій, знаєте, забрівши на Україну, скучив без своєї Чорної Гори, і вже давно зазива мене в гості. І то сказать: чом не погуляти козакові по світу? Чом не подивитись, як живуть інші язики!

Всі слухають, до чого він доведе свою річ. Очарував усіх запорожець.

— Добре,—кажу, — поїдьмо, покажем твоїм землякам козацьке лицарство; нехай і нас там знають!—Ото-ж і побратавсь я з ним у братстві, так уже, щоб у нас не було, «це моє, а це твоє», а все укупі; щоб помагати один одному у всякій пригоді; щоб менший старшому був вірним слугою, а старший меншому рідним батьком. Воно-б і добре, та як побачив я оцю кралю, так душа й дала сторчака.—«Як хочеш,—кажу, «побро»⁰⁰), а я без цієї «дівойки» не поїду з України». Не бабак-же й мій побратим.—«Море!—каже,—у нас як кому припаде до душі «руса коса», то вхопить, як сокіл чайку, та й до попа».

— Це вже по-римськи!—каже, сміючись, Сомко.—А як-же в тої чайки єсть брати-орли, або родичі-соколи?

— Тим бо й ба, що юнаки знають і цьому лиху запобігти. Тільки натякни, то самі визвуться! «Гайде, море! да ті отmemo дівойку!» Цеб-то по-нашому: «Гайда, однімем тобі дівчину!» От і збереться чоловік десять тих «отмичарів»; спорядяться як на війну, і вже, як попадуть у свої лапи

«русу косу», то хоч голови положать, а не впускають родичам. Пек його матері! Такий звичай по смаку мені! І вже хіба не я буду, щоб я не доказав такого-ж «отмичарства». Вони беруть однією хистю, а в нашого брата і характерство єсть!

— Що за баяндрасник оцей прудиус!—каже, сміючись, Сомко.—Мабуть, у вас в Січі тільки й роботи, що потішать один одного вигадками.

— Е, пане-гетьмане! наші братчики, що в бога день, виробляють такі чудасії, що не треба й вигадок. То вже знаю, що пани молодці не почують луччої, як я сьогодні викину. Ще такої чудасії зроду ніхто не чував.

— Що-ж то буде за чудасія?

— Так, нічого: підхоплю тільки на сідло оцю кралю, та й шукай вітра в полі. Махнем з побратимом навпростець до Чорної Гори. Ох, та дівчина-ж гарна!—додав Кирило Тур, поглянувши вочим поглядом на Леся.

Леся вже давно була сама не своя од страху. Зроду вона нікого так не боялась, як цього запорожця. Кріпилась, однак-же, сердечна, сидючи за столом. Як-же поглянув він отак на неї, то наче аж до серця досяг їй очима. Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку. Затулила руками очі, а сльози між пучки так і капотять. Мати собі стривожилась, устала з-за столу й одвела її в кімнату.

А козакам і байдуже, тільки сміялись.

— О, вражий ти комишнику,—каже Шрам:—бач до чого добалакавсь! Ізлякав справді бідну дитину.

Череваниха вже не вернулась до столу; однак ніхто після обід не догадавсь довідатись, чи не занедужала з переполоху Леся. Тоді ще козак мало

зважає на жіноче серце. Жіночі сльози і печаль не скоро проймали йому душу.

Уставши з-за столу, Кирило Тур подякував за хліб за сіль по-своєму:

— Спасибі богу та мені, а господарю ні: він не нагодує, то другий нагодує, а з голоду не вмру,—та й потяг із подвір'я з побратимом, не сказавши нікому й прощайте, наче з свого куреня. Тільки чутно було, як виспівував за ворітьми:

Журба мене сушить, журба мене в'ялить,
Журба мене, моя мати, скоро з ніг ізвалить.

— Чи чуєш?—каже тоді Шрамові гетьман.—Ніхто не розбере, чим дише низовець, поки сам себе не виявить. Отже я знаю, що в цього Кирила Тура щось на душі важке лежить. Удає він із себе паливоду, а постерігав не раз я, куди прямує цей юрода. «Дивно во очію», а так воно єсть, що він тільки й живе душі спасенієм.

— Ледачу-ж вибрав він дорогу!—каже Шрам.

— На яку натрапив, таку й вибрав, батьку! Сотворив себе буцим і безумним для бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись серед ночі богу, обливавсь гарячими сльозами, і нехай-би пустинник зніс таку молитву до бога, як цей гульвіса! Прислухавшись, я сам... та що про те розказувати? То діла божі. Одкрию тобі, пан-отче, чого оце я в Києві. Не сватання в мене на думці. Повінчаєш ти мене, одігнавши ляхів до Случи, щоб моя жінка була гетьманша на всю губу. А тепер перед війною треба нам поставити у Києві твердо ногу, треба понасипать горлахи пашнею, припасти доволі пороку і військової зброї та ще спорядити одно діло. Ось ходімо лиш до архимандрита, до нашого

порадника. Гізель⁹¹⁾, батьку, тепер у нас такий головатий чоловік, як колись був Могила⁹²⁾. Поговоримо з ним де про що з «Гадяцьких пунктів»⁹³⁾. Не дурень був Виговський, що написав їх, тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків во віки вічні ладу не буде. Чи гаразд, чи не гаразд, а з москалем нам треба вкупі жити. Це вже так, батьку!

— Ой, синку!—каже Шрам:—рознюхали ми тепер добре бояр та воевод московських!

— Це, батьку, як до чоловіка! А москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись.

— Бог його знає!—каже здихнувши Шрам:—може воно так буде й лучче.

— Уже-ж пак не гірше, батьку! Бо тут усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як-би козака в грязь затоптати.

— Не діждуть вони цього, невірнії душі!—каже Шрам, ухопившись за вуса.

— Отже, щоб не діждали, батьку, так треба нам з москалем за руки держатись. Це-ж усе одна Русь, боже мій милий! Коли в нас заведеться добро, то й москалю буде лучче. Ось нехай лишь господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів⁹⁴⁾.

Розмовляючи про такі речі, пішли до отця Інокентія удвох чи втрох, а де-які розійшлись по монастиреві.

Що-ж діялось із Лесею? Вона, голубонька, справді рознемоглась. Не жартами їй здавались химерні речі запорожця: вона боялась, щоб не

вхопив він її, як шуляк, і просила матери позачіпати кругом двері. Чого вже не робила мати, щоб її заспокоїти! Сердечному дівчаті так і стояв перед очима страшений запорожець. Уже й Черевань, увалившись у кімнату, пробував її уговорювати, щоб не лякалась не знать чого; разів зо два назвав, забувшись, аж бгатиком; далі бачить, що нічого з нею не вгадить, махнув рукою, та й ліг одпочивати; проспав, неборак, аж поки задзвонено до вечерні.

Після вечерні знов позбирались усі у козацьке подвір'я. Гетьман і Шрам вернулись іще веселіші, пили за здоров'я великої, одностайної України, пили й за царя православного і праведного, котрий ні для кого в світі душею не покривить, не так, як той король, що оддав козаків магнатам на поталу. Од щирого серця празникували. Черевань собі був рад, що Шрам повеселішав, і все тільки вигукував за кубком:—Щоб нашим ворогам було тяжко!

І весь-же той гармидер чинивсь через стіну од Лесі. Лежала вона зовсім мов недужа, а про неї ніхто й не спогадає. Сказано—козаки: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими річами. Отже, хоч небожата-жіноцтво вже й знали і корились своїй долі, та зацеміло серденько в моєї Лесі од того занедбання; жаль їй було не помалу на свого ясного жениха, на Сомка Якіма. Лицар над лицарством, вродливий над вродливими, та, видно, тільки в його й думки, що про гетьманські порядки. А дівочому серцю що й молодецька краса, що й козацька слава, коли до неї козак не горнетесь?

Леся полюбила Сомка іще тоді, як він було носить її на руках і дарує їй то золоті сережки,

то добре намісто. Іще тоді звав він її своєю суженою і зложив з Череванихою руки. Череваневі здавалось жартами таке залицяння, а вони з Череванихою не жартують словами. З щирого серця зове він її своєю ненею, з щирої душі зове вона його своїм зятем. І зроста Леся його кохаючи, кохаючи щиро дівочим серцем. Що тільки в піснях виспівують про те кохання, усе вона складала у своєму серці. Отже зове вже він її своєю й молодою, тільки все воно вийшло не так, як то вона собі komponувала. Про інші речі клопочеться він із старим Шрамом, про інші речі широко розмовляє, а її мовби нема йому й на світі. Защеміло горде дівоче серденько, та змовчала не бога, не сказала й матері.

А що-ж Петрусь? Петрусь зараз після обід узяв рушницю і пішов у гай, ніби на полювання. Проблукав сердега по гаю до самого вечора. Вернувсь на подвір'я, аж там усі веселяться. Гомін справили такий, мов справді на бенкеті. Інші й до його присіпались із кубком, а йому притьмом прийшло так, як співають у пісні:

Чомусь мені, братці, горілка не п'ється:
Коло мого серця мов гадина в'ється!

Сіли за вечерю, аж ось ізнов іде Кирило Тур, тільки вже без побратима.

Леся не вийшла вечеряти. Розгорілась і рознемоглась сердечна дівчина, що притьмом мусіла Череваниха посилати у хутір до чернечого пасічника по шептуху. Прийшла шептуха і наварила якогось зілля, щоб напоїти на ніч, та й сама бабуся осталась ночувати на подвір'ї. Надвечір ублагала була мати Леся роздягтись та лягти спати; як-же почула Леся Кирила Тура голос, то так і

затрусилась; і вже шкода було й казати їй про сон! Боялась заснути, щоб не вхопив той пугач її сонну. Не вонтпила вона, що цей пройди-світ не своєю силою дише, бо не раз чувала про запорозьке характерство.

А Кирилові Туру, мабуть, були жарти з того дівочого жаху. Сів за вечерю, то зараз і почав викидати.

— Ну, панове,—каже,—тепер я вже зовсім налагодивсь у дорогу.

— У яку це?—питає Сомко.

— Та в Чорну-ж Гору.

— Усе таки туди? Ти не покинув своєї думки?

— Коли-ж це бувало, пане гетьмане, щоб наші братчики, задумавши що-небудь, покинули свою думку, мов яку химеру? Про що іншому й загадати страшно, те низовець, сидячи над широким морем-лиманом, викомпонує, вимізкує, і вже хіба лусне, а не покине своєї гадки. Так оце й мені прийшло, бачу, або луснуть, або доказать слави; бо вже не дурно щось мою Турову голову так заморочили дівочі очі.

— І тобі оце, запорожцеві, одшельникові, не сором признатись?—каже Шрам, бо й він, старий, розвішав уші, як поніс той свої баляндраси.— А що скаже товариство, як дочується, що курінний отаман так остранив своїх братчиків?

— Нічого не скаже, бо я вже тепер вольний козак.

— Як то тепер вольний? А перше-ж хіба був невольний?

— У нас, панове, поки козак не випишеться з коша чи з куреня, то слухай Січової старшини, так як ігумена. Знюхайсь тоді, коли хоч, з бабою, то знатимеш, по чім ківш лиха! Тільки наш чер-

нечий устав кращий од монастирського. У нас, скоро чоловіка спантеличить мирська суета, то в куну або до кози не сажають, а зараз,—іди собі к нечистій матері! Вибрикайся на волі, коли дуже розжирів на товариському хлібі! І чи раз-же то траплялось, що сердечний сіромаха попогасає по «городах», ухопить, як там кажуть, шилом патоки, та побачивши на власні очі, що чорт-має в світі нічого путнього, покине жінку й дітей, вернеться в курінь: «Ей, братчики! прийміть мене знов між товариство! Чорт-ма на світі добра! Не стоїть він ні радости, ні печали!» А братчики тоді: «А що, ледащице! Ухопив шилом патоки? Бери лишень коряк та випий з нами цієї дури, то може порозумнішаєш!» От бідолаха сідає між милим товариством, п'є, розказує про своє городове життя, з жінкою та з дітьми; а ті слухають, кепкують з його, як із блазня, та тільки за боки беруться. Так і мій покійний пан-отець,—нехай царствує,—іздохи колись із прощальником по городах, натрапив на такі очі, що й товариство йому стало не миле,—замутив зовсім лукавий йому голову. Ну, виписавсь із куреня, сів хуторком десь коло Ніжена, і господарство, і худобчину завів і діток сплотив двойко — карапуза-хлопчика та скверуху-дівчину. Тільки, років через п'ять чи що, так йому обридло все в господі і в полі, як приборканому степовому птаху. Сумує та й сумує козак; бо чи статечна пак річ—ісповнити козацьку душу жінкою-квочкою та дітьми-писклятами? Козацької душі і весь світ не спинив-би: увесь світ вона прогуляла-б і розсипала, як таляри з кешені. Тільки один бог може її сповнити...

— Що-ж сталось із твоїм батьком?—спитав Сомко.—Ти бо вже, коли говориш, то говори

одно; а то разом хочеш быть і за попа, і за дяка.

— Із моїм батьком?—каже Кирило Тур, мов скрізь сон; бо звернув свою розмову на такий лад, що й голову понурив...—Еге! я-ж кажу, що мій батько, скоро розчовпав, що пожививсь як собака мухою, то й заскучав по братчиках. Уже не раз казала йому моя мати, так як та жінка в пісні:

Що ти, милий, думаєш-гадаєш?
Мабуть, мене покинути маєш:
Рано встаєш, коня напуваєш,
Жовтенького вівса підсипаєш,
Зеленого сінця підкладаєш;
В сінечки йдеш—нагайки питаєш.
В комору ідеш—сідельця шукаєш;
Дитя плаче—ти не поколишеш;
Все на мене важким духом дишеш!

— Тільки батько мій не пускавсь у такі жалібні розмови, як той козак зі своєю жінкою, а, надумавшись сам собі, сів на коня, ухопив на сідло карапуза-синка свого, цеб-то мене ледачого, та й гайда на Запоріжжя. Не вибігала-ж за ним услід моя пані-матка, як у тій пісні, не хапала за стремена, не прохала вернутись, напитись варенухи, прибратись у голубий жупан та хоч раз іще подивитись на свою милу. І жупани, і худобу покинув він їй на прожиток, а сам у семрязі убравсь за границю бабського царства. Отже й мені, бачця, доведеться йти батьківським слідом!

— Ну, бери-ж кубок,—каже гатьман,—та підкрипись на дорогу. До Чорної Гори не близький світ. Ось і ми погладимо тобі дорогу.

— Дякуємо тобі, пане гетьмане!—каже Кирило Тур, кланяючися низенько.—Уже коли ти й

сам гладит мені дорогу, то будь певен, що я свою кралю перевезу гарненько в Чорну Гору.

— Що ти думаєш, синку? — каже нишком гетьманові Шрам. — Ти знаєш, що за божевільні люди ці комишники: не розбере їх і сам нечистий. Не вір, бо то звір; хоч не вкусить, то злякає! Держи, синку, в голові цю пословицю. На юродивих іноді справді знаходить безуміє.

— І-і, батьку! — каже, сміючись, Сомко. — Добре я знаю цього юроду. Нема, може, і в світі такої щирої душі до мене. Як проганяв я ляхів з України, та одбивавсь од Юрася, то він з своїм німим чорногорцем визволяв мене не раз із великої біди. Служив він мені за язика, за шпига, за сердюка, — і все тільки ради доброго слова та ківша горілки. Не раз я насипав йому шапку таллярами, так ідучи й витрусить на порозі. «Звідки, каже, це такого сміття набралось?» — такий химера! Було кажу: «Кирило, скажи, бога ради, чим мені тебе наградити? Ти-ж не раз слобоняв мою голову од смерті!» «Не тобі, каже, наградять мене за це!» От воно що, батьку!

— Справді, — каже Шрам, — це золото, а не козак! Пане отамане, — до Кирила Тура, — ходи сюди, дай я обніму тебе та поцілую.

— За що це така ласка?

— Ходи, мені вже то знать, за що.

Та й обняв і поцілував запорожця.

— Та й наградить-же, — каже, — тебе господь за твої лицарські вчинки!

— Е, батьку! — каже запорожець, — то-ж іще дурниця, та так мене голубиш; що-ж ти скажеш тоді, як украду з-під поли гетьмана молоду?

Черевань більш од усіх уподобав Кирила Тура; все реготав із його вигадок.

— Враг мене візьми, — каже, — бгатці, коли я бачив такого жвавого молодця! Душа, а не запожець! Иди, бгатіку, й до мене, і я тебе поцілую!

— От добрі люди! — каже Кирило Тур: — у їх крадеш, а вони тебе цілують! Йй-богу, добрі люди! Шкода, що вже більш не побачимось! У Чорну Гору ворон і кісток ваших не занесе. Ну, прощайте-ж тепер, панове громадо! Дякуємо за хліб, та за сіль! Прощайте! Час лагодитись у дорогу.

І, виходючи з дверей, розпростер руки та й каже:

— Двері одмикайтесь, а люди не прокидайтесь! Двері одмикайтесь, а люди не прокидайтесь!

— Що за неподобна голова в цього Кирила Тура, сміючись каже Сомко: — Цеб-то вже вожить, характерствує.

VIII.

Не довго в ніч гуляли наші козаки: поблизу святого міста гуляти довго не годилось. Іще не дійшло й до півночі, а вже всі давно спали. Хропли козаки на весь двір од самої світлиці, де спочивав гетьман із Шрамом, аж до стані; там спав Василь Невольник при Череваневих конях. Інші лягли під чистим небом, і хоч уночі надворі було не душно, та тому черствому, гарячому людові байдуже було про холод. Здорово було гулякам надворі, як траві, що прив'яла вдень на сонці. Кругом по гаю щебечуть солов'ї, аж луна розлягається; де-коли й пугач скаже своє смутне «пугу!» Козацьке сонце високо підбилось угору; зорі вкрили все небо, як ризу.

Не німе було козакові те небо, і місяць, і зорі: чи погляне на місяць, на його плями, чи погляне на зорі, то й серце, і думка його розжевріє, як од божого слова. Чого на місяці тії плями? Він

знав, чого. То ще як Каїн убив Авеля, та бог познаменував на місяці той гріх своєю рукою: «Дивіться, каже, люди: так, як цей Каїн, до віку вічного нестиме на плечах мертво братнє тіло, так усякий душогубець носитиме до віку, до суду тяжкий гріх свій». А зорі?—то людські душі. Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до господя бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять на небі ангели. Як-же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшу душу. Інші зорі щастять у його на врожай, інші на скот, а Віз—чумацька щаслива зоря.

Ясна, пишна була ніч над Печерським, та один тільки чоловік дививсь на її дива; не спав, дививсь і нічого не бачив. Вже-ж не хто цей один, як той сердега Петро Шраменко. Кому сон, а йому туга та жаль, та досада. Довго він ворочавсь на своїй бурці, далі встав, натяг жупан та й вийшов у гай хвіртчкою.

Бідний козак таївсь од усіх із своїм коханням, бо всяк тільки-б із його насміявся. Козаки не дуже вдавались у любовці; знали цю неміч найбільш дівчата та молодіці; вони-то поскладали і оті пісні, оті ніжні розмови козака з дівчиною або милого з милою, що слухаєш, і не наслухаєшся.

Коли-б у Петра була ненька рідненька, або сестра жалібниця, може-б, їм розказав він про своє лихо. Бо хоч як не гордує було козак любовцями перед товариством, а як вернеться до господи, як стане його голубити сестра, розчісуючи йому кучері, розпитуючи про далекі сторони, про козацькі пригоди, то й тверде, як залізо, серце, пом'якшає, і що тільки важке єсть на душі,

усе козак своїм щирим жалібницям розкаже. На біду, в Петра не було на сестри, ні матери; мав він за порадника тільки старого, грізного панотця та жартівливе товариство.

Ходить він, сновигає по гаю, і сам не знає, чого. Місяць став уже на небі нижче; світить навскось по траві, по кущах, по березах. Ніч уже на ісході, як ось, чує Петро—тупотять коні... Усе ближче, ближче. Розпізнає нешвидку ристь двох ступаків. Звернув з доріжки за кущ, щоб ні з ким не зустрітись. Як ось, чує й людську мову. По зорі усяке слово доходить до нього чисто. Зараз пізнав Кирила Тура голос, а по чорногорському «бре» та «море» пізнав його побратима.

Кирило Тур говорить:—Що-то, брате, скажуть ваші отмичари про запорозьку хисть, як ми підхопим оцю дівойку.

А Чорногор йому:—Бре, побро! Мені усе здається, що ти тільки морочиш мене. Не впевнюсь, поки не побачу дива на свої очі!

— Місяць не скоро зайде,— каже запорожець,— побачиш, не повилазять.

— Як-же «отмеш дівойку», не наробивши гвалту?

— Еге-ге, пане брате! Чи такі-ж дива чинили на своєму віку запорожці? Хіба-ж я дармо заворожив усі двері?

— Море!— каже Чорногор.— Ти-б уже хоч мене своїм характерством не морочив!

— Що за дурна в тебе голова, брате,— каже Кирило Тур.— А за що-б мене обрали отаманом? Хіба за те, що добре горілку лигаю? Є в нас на це діло іще луччі мистеці, а характерників не багато знайдеш.

Тим часом од'їхали вони далеко, і не стало чути їх розмови.

Тепер Турові речі за вечерею не здавались уже Петрові жартами: мабуть, справді скрутивсь од жиру запорожець! Спершу був кинувсь Петро до гостиниці будить козаків, далі зупинивсь.

— Чого я,—каже,—біжу? Чи видане діло, щоб украсти дівчину спосеред миру? Запорожець сказивсь, а я й собі біжу, як божевільний.

Та й пішов тихою ступою.

— Треба-ж отак із юродства та зайти в голову!—думає йдучи Петро.—Оце не удавай із себе химородника, не бурли, як кабан у кориті!.. Рад-би я був, коли-б Сомко за цей жарт звелів, жартуючи, погріть йому плечі!

Пройшовши з гони, став так іще думати:

— А що, як справді він характерник? Чував я не раз од старих козаків, що ці бурлаки, сидючи там у комишах та в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників, та й самих туркень, іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно, мабуть, іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку, та й попливе, сидя, на другий берег... Ну, то вже дурниця, що ляхи з переполоху провадять, буцім запорожці ростуть у Великому Лузі з землі, як гриби, або, що в запорожця не одна, а дев'ять душ у тілі, що поки його вб'єш, то вбив-би дев'ятеро простих козаків. Може не зовсім правда й про бурку. А що запорожцеві вкрасти, що задумає, то мов із гаманя тютюну дістать. Вони напускають ману на чоловіка...

Та й згадав, як у старого Хмельницького сидів у глибці такий, що ману напускав. «Що ви, каже,

що мене стережете? Як схочу, то лиха встережете мене! Ось зав'яжіть мене в мішок». Зав'язали його та й притягли за трямки, аж він і йде з-за дверей: «А що, вражі діти! Встерегли?»

— Що-ж,—думає,—як і це такий химородник? Піду скоріш, щоб справді не вкоїв він якого лиха.

Та, ступивши швидкою ходою ступнів з десяток, зупинивсь ізнов, наче об стіну вдаривсь.

— Що,—каже,—я за куряча голова! кого я йду рятувати? Хіба в неї нема жениха боронити? Що я за вартовий такий? З якої ласки не спати мені по ночах, щоб який опияка, підкравшись, не злякав гетьманської молоді? Коли ти йдеш за гетьмана, то нехай поставить тобі на всіх дверях і воротах варту; а мені яке діло? Хоч нехай усіх вас перехапають ці розбишаки!.. Бачу я тебе заздалегідь, ясновельможний пане, як ти довідаєшся, що вкрадено в тебе із-під поли молоду! Бачу й тебе, горда пані-матко: чи так поглядатимеш звисока і тоді на нашого брата, як твій гетьман із сонцем на лобу проспить молоду, незгірш од иншого гультя. Бачу й тебе, ясная крале, як замчить тебе оцей шибай-голова між чорногорці. Там жінкам не дуже догоджають. Скакати-меш ти через шаблю в цього дикого Тура; не раз згадаєш пісню:

Любив мене, мати, запорожець,
Водив мене босу на морозець...

Мізкує так собі Петро, аж ось ізнов закоптіли коні. Слухає, і сам віри не йме.

— Невже таки справді цей запорожець знається з нечистою силою?—думає він.—Та по-

стій, чи не самі вони вертаються?—Ні, справді везуть!.. Проклятий! Мчить, як вовк овечку!

Коні над'їхали ближче. Дивиться Петро,—Кирило Тур держить перед собою Леся на сідлі, як дитину. Аж сумно йому стало. Леся була зовсім як очарована. Сидить, голубонька, схиливши голову, а рукою держиться за плече запорожцю. А той одною рукою піддержує бранку, а другою править коня. Сердечна тільки стогне, мов у-вісні щось старшне бачить. Щось неначе й говорить, та за солов'ями не можна розібрати: солов'ї перед світом саме розщобетались.

Жаль Петрусеві стало Лесі; уже хотів вийти з-за куща, заступить отмичарам дорогу та й битись, не вважаючи ні на які чари; та вхопивсь, аж при йому нема шаблі. Уже вони й обминули його, а він іще стоїть, не знаючи, що чинити. Аж ось Леся зразу закричала, мов прокинувшись. По гаю пішла луна, а голос її так і проняв мого Петра до самого серця. Бігом кинувсь він на подвір'я, ухопив шаблю, допавсь коня, скочив на його охляп. Василь Невольник, прокинувшись, думав, чи не цигани пораються коло коней, та підняв гвалт.

— Не кричи, Василю,—каже Петро,—а буди козаків, украдено Череванівну з покоїв!

Василь Невольник підняв ізнов галас на весь двір; а Петро, не слухаючи його, виїхав у хвірточку, схилившись, та й помчавсь, як вихор.

Тим часом отмичари держали свою дорогу, поспішаючи вибратись за ночі з Київської околиці.

Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахарчиного зілля од переполоху: хилялася як п'яна і нічого не знала, що з нею діється; прокинулась тільки, як проняв її холодний вітер з поля. Гляне,

аж вона серед пущі, на руках у страшного запорожця. Спершу думала небога, що це їй сниться; далі скрикнула, та задармо. Розбишаки тільки зглянулись та всміхнулись між собою.

Почала було благи, щоб не погубили її, щоб пустили; так Кирило Тур тільки реготався.

— Що за дурний,—каже,—розум у цих дівчат? Щоб оце я, після такої праці, випустив із рук самохить свою здобич! Ні, голубонько, цього в нас не буває. Та й чого тобі убиватись? Хіба я не зумію кохати тебе так, як і хто инший? Не плач, моє серденько: привикнеш, так житимеш за мною не згірш, як і за гетьманом. Дівка, кажуть, як верба: де посади, там і прийметься.

Не дуже вгамувалась Леся од такого розважання; рвалась, кричала, здіймала до неба руки.

— Моє ти кохання! — каже тоді, одмінивши голос, Кирило Тур:—не кричи, коли не нажилась на світі. Ти думаєш, як нас наздоженуть, так я тебе живу випущу з рук? Чорта з два кому після мене дістанешся! Цить, кажу! Ось бач, яка цяця?

І блиснув їй перед очима турецьким запоясником; а очі так поставив проти неї, що сердечне дівча й помертвіло од страху.

Виїхали з пущі на поле, аж уже на сході сонця заря перемагає місяць. Почервоніло небо; починає на світ займатись. Дорога то спускалась униз, то знов підіймалась угору. З'їхавши на високий кряж, озирнувсь Кирило Тур, аж із-під гаю хтось мчиться навзаводи, на сивому коні. Він зупинивсь та й каже:

— Не буду я Кирило Тур, коли оцей їздець не за нами. І коли хочеш знати, чи бистре в мене око, то скажу тобі й хто це. Це молоде Шраменя. Пішло по батькові, як орля по орлові. Враг мене

візьми, коли я не догадуюсь, який заряд мчить так швидко цю кулю!

— Море, драгий побро!—крикнув Чорногор.— Чого-ж ми гаємось? Утікаймо!

— Не такий, брате, в його кінь, щоб утікти нам із отмицею. Та й на що воно здасться? Ні, лучче станьмо та даймо бой по-лицарськи.

— Бре, побро! Що-ж із того буде? Нас двоє, стріляти нам проти його не приходиться, а на шаблях Шраменкові не вradiш нічого. А хоч і вradiш, то нехутко; ще надбіжать та й однімуть дівойку.

— Знаю я, брате, — каже Кирило Тур, — як Шраменко рубається; тим-то й не хочу у такому разі показати йому свою спину. Поглянь, поглянь, як махає шаблею! Мов запрошує добрих приятелів у гості. Нехай я буду ка-зна-що, а не запорожець, коли сьогодні з нас один не достане лицарської слави, а другий лицарської смерті!

— Так ти хочеш, побро, один на один битись?

— А то-ж як? Лучче мені промінати шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного!

Тим часом Петро над'їзжав усе ближче та ближче, а як побачив, що Леся махає хусткою, то ще більш почав гнати коня.

Запорожці тільки що перехопились через узенький місток над проваллям, що промила вода з одного байрака в другий. Кирило Тур спустив бранку додолу і передав побратимові, а сам зліз із коня, розібрав ветхий місток і покидав пластини в провалля. А на дні в проваллі рине й реве вода, підмиваючи круті береги.

— Що оце ти твориш, побро? — питає Чорногор.

— Те, щоб Шраменя перш доказало, що згідне воно битись із Кирилом Туром.

— Бре, побро! Коли думаєш, що через провалля йому не перескочити, покиньмо його, а самі доберемось скоріш до тайника.

— Еге! може, у вас в Чорній Горі так роблять, а в нас над усе—честь і слава, військова справа, щоб і сама себе на сміх не давала, і ворога під ноги не топтала. Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, так завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмере, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже!

Тим часом, як низовий розбишака мізкував про лицарську славу, Петро мчавсь на нього з шаблею. Уже близько. Як ось кінь—тиць! Зупинивсь над проваллям, уперсь передніми ногами, та аж захріп, настороживши вуха.

— Ге-ге-ге!—каже по другий бік, сміючись, запорожець. — Мабуть, не по нутру тобі такі ярки?

— Иродова душа! — крикне йому Петро. — Так-то оддячив ти пану гетьману за гостину!

— За гостину?—каже.—От велике диво? У нас у Січі приїзжай хто хоч, устроми ратище в землю, а сам сідай, їж і пий хоч трісни,—ніхто тобі ложкою очей не поротиме. А ці городові кабани усе мають за власне, що перше забрались у баштан!

— Іуда ти беззаконний! — кричить Петро.— Тебе обнімають і цілують за вечерею, а ти умишляєш ізраду!

— Га-га-га!—зареготав Кирило Тур.—Хто-ж їх, дурнів, силував мене цілувати? Я їм кажу у вічі, що вкравду притьмом панночку, а вони здуру

мене обнімають. Та що про те балакати? Ось
лучче перескоч через рівчак, то ми з тобою по-
кажемо цьому юнакові, як б'ються козаки!

Повернув Петро коня, розігнався — думав як
раз перемахнути, — а кінь ізнов зам'явсь. Загля-
нувши в провалля, як там рине вода, аж затру-
сивсь та й посунув назад, жарко хропучи і водячи
очима.

А вражий запорожець аж за боки береться,
регочучи.

— Ото проява, а не лицар! — гукає. — Поди-
віться на такого лицаря! Дівка ось на коні вдвох
ізо мною перескочила через рівчак, а він прибіг
та й задумавсь!

— Я-б тобі швидко заткнув пельку, — каже
Петро, — якби не забув ухопить пістолі.

— Зроду я не пійму віри, — одвітував Кирило
Тур, — щоб син старого Шрама бивсь по-розби-
шацьки, маючи в руках чесну панну шаблюку!
Може-б, і я зумів-би зсадить тебе з коня кулею,
та от-же жду, поки ти надумаєшся, чи скакати,
чи додому вертатись.

— Проклята шкура! — каже Петро, зскачавши
з свого коня, — вовки-б тебе їли. Обійдусь я й без
твоїх ніг!

Та й одійшов назад, щоб розігнатись. Дога-
давшись, що він задумав, Леся затулила од страху
очі і молилась богу, щоб допоміг йому. Тільки
дарма вона лякалась. Хто-б не споглянув на його
високий зріст, на тонкий та хисткий стан, хто-б
не завважив молодецьку силу у руках і в ногах,
усяк-би сказав, що не зовсім іще лихо. Справді,
розігнавшись, скакнув Петро і як раз досяг до
другого берега. Аж тут беріг під ним — хруп! Одко-
ловсь, і вже козак похилився назад. Загуб-би як

раз головою в саме провалля; та Кирило Тур при-
скачав і вхопив його за руку.

— Мистець, братіку, їй-богу, мистець! — каже
весело шибай-голова. — Не дармо йде про тебе ли-
царська слава. Ну, тепер я рад від душі стукну-
тись із тобою шаблями.

— Слухай, приятелю, — каже, дишучи важко,
Петро, — не буду я з тобою битись; тепер моя
рука на тебе не підніметься.

— Як це? Ти одступаєшся од бранки?

— Ні, одступлюсь перше од душі!

— Так якого-ж гаспеда ти од мене хочеш?

— Оддай, брате, мені її без бою. Не будем
марно крові проливати.

— Га-га-га! — зареготав запорожець. — Ото
ще чудасія! Богдане, чи чуєш? Курячий-же в тебе,
пане Петре, мозок: не зовсім ти пішов по бать-
кові. Який-би враг примусив мене жартувати із
гетьманом, коли-б сам куций дідько не засів мені
в серці? Ні, пане брате, лягти од твоєї шаблі бай-
дуже, а оддати бранку — ой-ой-ой!.. Шкода й ка-
зати! Годі дармо балакати! Стукнемось так, щоб
аж ворогам тяжко було, і нехай лучче про нас
кобзар співає пісню, аніж розійтись чорт-зна по
якому!

Та й вииняв з піхви свою довгу, важку шаб-
люку:

Ой, панночко (каже) наша, панночко шаблюко!

З бусурменом зустрівалась та й не двічі цілувалась,

поцілуйся-ж тепер із оцим козарлюгою так, щоб
запорожцям не було сорому перед городовими, а
чорногорці щоб не величались своїми юнаками!

— Так ти справді не оддаси її без бою? — пи-
тає Петро.

— Не йме віри вразьке Шраменя!—каже Кирило Тур.—Щоб же я на страшний суд не встав, коли ти до неї доторкнешся, поки в мене голова на плечах! Буде з тебе, чи, може, вкроїть тобі ружана?

— Нехай-же нас господь розсудить, — каже Петро,—а мене простить, що знімаю на тебе руку!

Та й собі виняв шаблюку.

— Коханий побро,—каже тоді Кирило Тур чорногорцеві:—коли я не встою на ногах, не борони йому бранки. Махай у Чорну Гору, та скажи там своїм щурам-чорногорцям, що й на Україні рубаються не згірше. Що-ж ти, козаче, не нападаєш? — обернувся він до Петра. — Твоє діло нападати, а моє боронитись.

Петро почав козацький герць.

Ще, може, звіку не сходились на цих полях такої два рубаки, одної сили, одної хисти, одного завзяття. Чи встоїть-же Петро против здорового, широкоплечого козарлюги Кирила? Той-бо стоїть, як буїй тур, вкопавши ноги в землю. Тільки-ж і Петро був козак не дитина: мав батькову постать і силу, ворочав важкою шаблюкою, як блискавкою, а хисткий і проворний, як сугак на степу.

Забряжчали, задзвонили шаблюки страшно. Що один рубне, то другий одіб'є аж іскри летять. Леся сама себе не пам'ятала од жаху. Той стук, те злякання, ті блискавиці по-над головами,—усе те діялось, мов у неї в серці. А чорногорець аж на коні не всидить, дивлячись на ту номомахію⁹⁵). Мистець він був у лицарському ділі, так йому страшенна січа побратима з Петром Шраменком була не герцем, а справді ігрищем.

А вони спершу повагом складали шаблюки, мов тільки примірялись, а потім усе скоріш, усе з більшим притиском давали один одному маху. То приступали, то одступали; то розмахувались з усієї сили, що аж шабля свище; то знов один одного тільки манили, а самі чигали, як-би рубонуть та й закінчити зразу. І так-же то обидва знали ту шермицерію, що ні той того, ні той того не зможе зачепити,—одвічають самі шаблі. Тим часом у обох очі вже грають, як у звірюки; щоки горять; на руках жили понабрякали, як верьовки; і вже б'ють козаки напропаче; іскри сипляться густо, і от-от комусь погибель! А зразу—черк! пополам обидві шаблі. Козаки з досади покидали об землю й хрести.

— Ну, як-же нам скінчити? — каже Петро: розгарячивсь, і вже забув про мирову.—Давай боротись, або стрелятись на pistols. Нехай мені ніхто не докажує, що я не справивсь із запорожцем Туром!

— К нечистому з боронням!—важко дишучи, каже запорожець: — хлоп'яча забавка! Та ти-ж мене й не брязнеш так об землю, щоб тут мені й содухи. А вже радніший я піти до чорта в зуби, ніж оддати тобі бранку. К нечистому й pistolі! Не велике диво просадить кулею чоловікові голову; а є в нас, коли хочеш, турецькі запоясники, кинджали, однакові завдовжки й одного майстра. Схопимся за руки по-стародавньому та й нехай нам господь милосердний одпуска наші грихи!

Узяв у чорногорця булатний запоясник, приміряв до свого й подав Петрові. Потім схопились ліворуч та розчали знов герць, лютий, страшніший першого.

— Ей, драгий побро!—крикне чорногорець,—
кінчай боржій, бо вже онде погоня!

— Не бійсь, — каже Кирило Тур, задихав-
шись:—поки підоспіє, закінчаємо діло!

— О, боже, спасителю! Це наші їдуть! — за-
кричала Леся, глянувши на дорогу. А то стояла
все мов нежива, коло чорногорця, дивлячись на
страшне одноборство.

Справді по полю мчались козаки. Поперед усіх
попсішав Сомко; за ним Паволоцький Шрам; за
ними ще з півдесятка комонників⁹⁶).

Скоро виїхали з гаю, зараз заглядили на
узгір'ї наших рубак. Небо вже на сході сонця по-
червоніло, і шаблюки блищали здалеку, як красні
блискавиці. Не вонпив старий Шрам, що його
Петро укладе Тура, дармо, що Тур такий корена-
стий. Як-же покидали козаки шаблі та взялись за
запоясники, так у його і в душі похолонуло: не
раз бо в такому одноборстві падали перед ним
обидва разом. Так-же й тут сталось. Доскакує
Сомко із Шрамом до провалля, аж Кирило Тур із
Петром дали один одному в груди так щиро, що й
повалились обидва, як снопи.

ІХ.

Чорногорець зараз кинувсь до свого побрати-
ма, а Леся до Петра. Забула сердечна на той час
і стид і дівочий сором: затулила йому хусткою
глибоку рану, а сама так і впала на нього; плаче,
голосить, серденьком називає. Що їй тепер і той
ясний жених, і те гетьманство? Гаряча кров б'є з
рани в Петруся, промочила хустку, обмиває їй
руку. Якби воля, оддала-б тепер Леся душу, аби
сборонить од смерті козака, що так щиро одва-
жив за неї свою жизнь. Уже й Шрам із гетьма-

ном, об'їхавши байрак, прискочили до того бойо-
вища, а їй байдуже; вона плаче, вона вбивається
над своїм Петрусем.

— Годі, доню!—каже Шрам.—Слізьми рани
не залічиш. Дай лиш ми перетягнем її поясом. Ще,
може, не зовсім лихо.

А Сомко, щоб помагати Шрамові, або люту-
вать на комишників, він, замість того, сам давай
рятувать од смерті Кирила Тура.

— Бідна,—каже,—Турова голово! Я думав,
ти тільки жартуєш із мною, по-давньому, аж
тебе справді заморочив нечистий! Лучче-б мені до
віку не женитись, ніж оце бачить тебе без пам'я-
ти і гласу!

А про те йому байдуже, що молода його роз-
ливається слізьми над иншим та взиває сердень-
ком.

— Не знаю, пане гетьмане,—каже Шрам,—
яке в тебе й серце, щоб возитись коло цього
собаки!

— А що-ж, батьку? Хіба так оце його й по-
кинути!

— Та нехай-би пропадав ледащо, як заслу-
жив!

— Ні, батьку, він не так думав, виручаючи з
біди мою голову.

— Виручаючи з біди голову! А тепер трохи
не згубив тобі молоді!

— Молода, батьку, знайшлась-би й друга, а
Кирила Тура другого не буде.

Леся дослухалась до його мови.—Так от як
він мене любить!—подумала собі небога, і серце
її навіки од Сомка одвернулось.

Шрам тож посупивсь. Хоч і не сказав, та по-
думав:—йому жаль січового розбишаки, а що мій

Петро лежить без пам'яті, про те йому й байдуже.

А Сомку не байдуже було й про Петра. Управшись коло запорожця, кинувся і сюди.—Що пан Петро? Чи єсть надія? — питає в Шрама. — Візьміть мою опанчу та припніть.

— Гляди вже, пане гетьмане, свого запорожця, а в пана Петра є батько.—Та знявши з себе рясу і прип'яв до коней. Положили на рясу міждо двох коней Петра та й повезли до подвір'я, придержуючи.

— От де, синку, довелось мені колихати тебе у козацькій колисці!—каже, йдучи позад його, старий батько.—Не судив тобі бог заквітчатись смертними ранами за Україну, а доскочив їх за чужу молоду!

Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура,—не пожалував своєї састової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців. Наскочили і зараз розпізнали, що сталось: не розпитували довго.

— Що це,—кажуть,—панове, ви хочете робити з нашим братчиком? Невже він такий сирота, що якби не городові козаки, то отут-би й оставсь на степу, звірю та птиці на поталу? Ні, панове! Ще зроду братчик братчика у чужих руках не кидав. Оддайте нам його! Є в нас свої ліки,—зараз поставимо його на ноги.

Та, не дожидаючись довго, моргнули чорногорцеві, схопили Кирила Тура, один за плечі, другий за ноги, положили попереk коней перед собою, та й помчались, як тії демони. Богдан Чорногор слідом за ними.

А Петра везли тихою ступою, з обережністю. Сомко повів за руку Лесю, про здоров'я пи-

тав, голубив; та вона до його була не та: за жалем та за тугою ні слова йому не промовить.

Пройшла за ярок, аж ось Череваниха іде назустріч. Василь Невольник, не жалуючи, поганяє коней. Зраділа мати, як побачила свою Лесю, що вже й казати.

А Шрам смутно привітав Череваниху:—Бач,—каже,—нене, чого твоя дочка наробила! Уже де замішається ваш жіночий рід, то добра буде мало.

Посумувавши Череваниха над Петром, розпитавши в дочки, як що було, аж сплакнула, та й каже:—Уже-ж, пан-отченьку, коли таке лихо склалось через мою Лесю, то ми з нею мусимо й запобігти цьому лиху. Везіть пана Петра до нас у Хмарище. Не будемо ночей досипати, а вже його на ноги поставимо. Я на своєму віку доволі поп'язала ран козацьких, та й Леся моя до цього діла здатна. Немов господь нам і pomoже!

Шрам ізгодивсь, щоб везти Петра просто до Хмарища, а Черевань запросив гетьмана і всіх при йому знатних козаків до себе в гості. Тоді Череваниха з Лесею поїхали попереду, щоб усе дома як слід спорядити. Дорогою Леся десять раз розказувала матері, як бивсь Петро із Кирилом Туром; і вже чи дуже, чи ні клопоталась у Хмарищі Череваниха, щоб заготовить ліжко недужому, а вона більш ні про що й не дбала. У кімнаті, де перше сама спала, послала йому на своєму ліжкові перину, убрала сволок свіжими, що-найкращими квітками, завісила вікно шитою хустиною, і вже й рідна сестра не була така до брата, як вона була до бідолахи Петра. Гості Череваневі пили, їли, бенкетували в Хмарищі, або пробували з гетьманом у Києві за військовими речами; Чере-

ваниха їх трактувала; а в Лесі тільки було й роботи, що копать коріння, варить зілля та сидіти над недужим. Допомагав їй Василь Невольник.

Петро мій мов удруге на світ народивсь. Що йому тепер, що Леся не його сужена? Вона його любить,—більше йому нічого не треба. Чи раз-же то в недузі, одкривши очі, не то в-вісні, не то на яву, бачив він, як вона, нахилившись над ним, підстерігала, чи вгору, чи вниз іде його здоров'я? Як мати дитину забавляє очима, щоб воно їй усмінулось, так вона заглядала йому в вічі, довідуючись, чи вернувся він ік пам'яті.

А він-то, ослабши усім тілом, жив тільки серцем, і хоч не зміг двинути ні рукою, ні ногою, а серце билось, як вода в джерелі в криниці. Не бажав-би він ні життя, ні здоров'я, коли-б йому так і вмерти, дивлючись у тії очі, як у чисту воду. У саду щечече соловейко; запашний вітерець повіває в вікно крізь цвіт садовини; тихе сонечко, заходячи, грає по стіні з вишневыми вітами,—коло його сидить його Леся, бере його за руку, прикладає свою долоню йому до гарячої голови... Ні, не треба йому ні життя, ні здоров'я, дайте йому отак зомліть, заснуть і не прокидається до віку! Отже здоров'я почало брати гору, наповняло козацьке тіло, як вода колодязь: і губи зачервонили, і очі заіграли.

Радується старий Шрам, радується й гетьман, а вже ніхто більш, як сама Леся. Тільки її радість схожа була на місяць під негоду: то сіяє він, як сріблом сипле, звеселяючи й поля, й села, і сади по-над річкою; то зайде у хмару, і як зайде, то весь світ наче печаль покрий: річка мов мертва, без іскор, тече по-між берегами; почорніли сади; по темних полях сумтно. Небога Леся то весе-

литься серцем, то тяжко сумує, як згадає, що мусить одна-одинокатра тратити молодії літа у гетьманській світлиці, слухаючи тільки військовії розправи та погриміння кубків за трапезою. Розпізнала голубонька, та пізно, що Сомко козак не до любощів. Нема в його ні того ніжного слова, ні того люб'язного погляду, що веселить дівоче серце. Гетьман він на всю губу, пишен і красен; та не згляне й не заговорить так од серця, як той бідний Петрусь. Отже треба коритись своїй долі; шкода й казати батькові або матері. Нехай і сам Петрусь про те не відає!

Став він очуняти, стала вона рідше до його надходить, ніби боїться його й соромиться.

— Чого ти, Лесю, наче ховаєшся од мене?— каже він їй раз, піймавши за руку.

Вона йому нічого не сказала, тільки слізки заблищали на очах.

— Не ховайся од мене, серденько, — каже Петро.— Будь мені за рідну сестру. Не судив нам бог жить із тобою, нехай оддають тебе за іншого, а я до віку не перестану тебе любити, як свою душу.

— Лучче вже зразу розійтись та й не зустрічатись!— промовила Леся, та й вирвалася од його і пішла в садок виплакати своє горе на волі.

Отже не раз і після того прийде було і сяде в його коло ліжка, сяде, заспіває яку сумтну пісню: усе, що на душі єсть, усе виспіває. Нічого було й не говорять, дивляться тільки одне на одного, а що на душі робиться, усе їм розумно.

А Сомко про те не думає й не гадає; та й Шрам і Черевань і сама Череваниха байдуже, бо в ту старовину, коли дівка заручена, то вже годі, уже й не кажи, що не цей, а той мені люб, а то на весь

світ піде слава. Тим-то усі були й безпечні та й самі вони, Петро із Лесею, мовчки сумували.

Тільки що знявся Петро на ноги, аж ось надійшла Сомкові чутка, що воеводи од царя придуть швидко до Переяслава. Годі тоді в Череваня бенкетувати; рушив зараз Сомко в дорогу, щоб привітати їх у себе в гостині. А Шрам собі ждав не дждався генеральної ради, щоб, забравши з того боку усі козацькі потуги, йти на Тетерю. Череванісі було на думці гетьманське весілля, а Черевань рад був гуляти хоч до віку між веселим козацтвом. І так між собою урядили, щоб їхав він із дочкою під Ніжен до свого шуряка Гвинтовки, а Саула полкового Ніженського, а Шрам із сином мав їхати у Переяслав до Сомка гетьмана, і щоб, одбувши воевод, справити гетьманське весілля на всю Україну, і на весіллі разом усю старшину до походу на Тетерю приклонити та зразу його мов сіткою й накрити, щоб не було двох гетьманів на Україні.

Як ось, виїзжають за Броварський бір⁹⁷⁾, за піски, аж із Переяслава до Сомка гонець курить. Хто-ж той гонець?—Сам Переяславський сотник Іван Юско. Скоро наші розпізнали таке диво, зараз наче хто й сказав усякому, що склалось щось не добре.

— Із якими вістями?—питає гетьман.

— Бодай і не казати, пане ясновельможний!

— Що? Невже татари?

— Гірш од татар! Із одного Васюти народилось тобі, пане гетьмане, четверо, коли не лічить Іванця!

— Та кажи просто, щоб тобі язик усох! — крикне Сомко.

— Лучче, якби всох, пане гетьмане, ніж воз-

віщати тобі таку вість! Зінковський, Миргородський і Полтавський поклонились Іванцеві!

— Як? Мої полковники перейшли до Іванцевого боку?

— Усі трое, як чуєш, пане гетьмане.

— І Миргородський, і Полтавський, і Зінковський?

— Усі трое; оставсь при нас по цей бік Ніжена тільки Лубенський та Гадяцький.

— Чому-ж мені не дано звістки?

— Ще не пройшло й дня, як прийшла вона у Переяслав.

— Що-ж? як? чи коли? Хоч розкажи толком.

— А от як,—каже сотник Юско.—Їздив наш бурмістер до князя Ромодановського⁹⁸⁾ з грошима у московську казну; аж чує, що князь у Зінкові. Завернув туди, аж там Остап Миргородський і Дем'ян Полтавський з старшиною; бенкетують усі у Зінковського Грицька. Ну, це-ж іще нічого. До князя,—аж у князя повно запорожців, і все з тих гольтяпак, що попропивавши худобу, служили по дворах, а далі, не звикши слухати господаря, повтікали п'янствувати в Запоріжжя. Пізнали деякі бурмістра. «Чи не од крамаря, кричать,—уже вибачай, ясновельможний, у цім слові,—чи не од Переяславського крамаря до князя? Чорта з два тут поживитесь! Ось ми вас, городових кабанів, хутко впорасмо!» Розслухається, аж тут ось яка вродилась новина—бодай мені не чути й не казати! Князь з Іванцем побратавсь, зове його гетьманушкою запорозьким, оддав йому, поки що, Україною по Ромен владіти.

Сомко аж за голову взявся.—Миргородський,—каже,—Полтавський—промінати мене на Іванця! Ні, пропала вже, бачу, лицарська честь на Укра-

їні! Положили ми її з батьком Богданом у домовину! Та гляди лиш, — каже Юскові, — чи правда ще цьому?

— Ой, коли-б-то цьому була брехня!—одвітує Юско.—Так отже істинно, що Іванець у Зінькові, —гуляє в князя. Бачив його бурмістер, так як ти мене, пане ясновельможний. А запорожці, кажуть, велику ласку у царя мають і чого попросять, усе цар по їх робить. Тим-то князь, зазвавши полковників до Зінькова, погодив їх, царевим словом, слухати Іванця, як гетьмана. А в нас тепер бач, як завелось? Що кожен себе глядить, аби йому було добре. Запобігти царської ласки, усі трое згодились, щоб Іванець по Ромен Україною правив.

— Так, так!—каже гірко Сомко,—гетьмануй над нами хто хоч—чи лицар, чи свинопас—аби ми полковникували. О, неситая жадоба старшинування! Тепер-то я побачив тебе в вічі. Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодить над іншими! Ну, а Васюта-ж? І той покловивсь Іванцеві?

— Ні, мабуть,—одвітував сотник Юско,—бо, каже бурмістер, попившись, запорожці і на Васюту похвалялись та й на всю городову старшину недобрим духом дишуть, а найбільш тії, що з винників та з парубків, що котрого хазяїн коли вдарив, або злаяв, то вже тепер похваляються за все оддячити.

— Ось якими новинками привітають нас у моїй гетьманщині! — каже, гірко всміхнувшись, Сомко до Шрама.—Ну, та ще поміряємось, чия візьме. О, та й провчу-ж я своїх зрадників!

— Що-ж ти, сину, думаєш чинити?—спитав Шрам.

— А що-ж, їхати до Переяслава, постягати до обозу підручні мені полки, та й стоять хоч проти цілого світу! Що мені тії князі та бояри? Що це вони видумали—шматувати Україну? Наше право козацьке, ніхто міждо нас не втручайся! Де два козаки, там вони третього самі судять. Побачимо, чия буде сила!

— І оце,—казав Шрам,—замість війни з недоляшком Тетерею, заведеться війна між сьогобічними полками! Бо вже коли загарбав у свої руки Іванець три полки, то без бою його з України не випреш. А Васюта собі підніметься, бо за ним уся Сіверня, уся Стародубівщина потягне. Дожидайтесь-же тепер, паволочани, поки Сомко справиться з своїми ворогами! Коли-б іще під цю заверуху сам Тетеря не переліз через Дніпро; бо в їх з ляхами щось таке вже компонується.

— Ну, а що-ж-би ти робив, батьку?—питає гетьман.—Порадь мені своєю головою; я тебе послухаю.

— От що я тобі пораяв-би! Їдь лиш ти у Переяслав, та пиши листи до всіх полковників, щоб убоялись бога та подумали про козацьку славу, що ось Іванець простягає руку, щоб її скаляти, внівець обернути. А я тим часом поїду з Черванем у Ніжен. Я відкрию божевільному Васюті очі, що й сам пропаде, і другим наробить лиха, як не буде за тебе держатись. Нехай лиш він приложить свої потуги до твоїх; тоді в усякого руки опустяться, а твої полковники знов до тебе вернуться.

— Нехай тепер вертаються, а вже я не буду, коли не зроблю з ними так, як покійний гетьман із Гладким.

— Ну, не хвались іще, синку, та богу мо-

лись,—сказав понуро Шрам.—Тоді скажеш гоп, як перескочиш. Не тратьмо дармо часу, попрощайтесь.

Попрощались і роз'їхались. Ніхто нікому не сказав на прощання веселого слова. Усім на серце пала тяжка туга, мов перед яким великим горем.

— Еге-ге! бачу, бачу, куди доля хилить Україну!—говорив сам собі Шрам, понуривши голову. Їхав позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти.— Невже-ж, каже, оце справді усе й розкотиться, як горіх із жмені? Невже-ж на те козаки воювали і кров свою проливали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула?

Та й згадав старий смутну пісню, що зложив божий чоловік, як умер батько Хмельницький:

Чи вже-ж дарма тая безщасна Україна богові молила,
Щоб міцна його воля з-під кормиги лядської слобонила.
На позор та поругу невірним не давала, щастям наділила.
Чи вже-ж дарма вона богові молила?

— Мабуть, що дарма,—думає собі Шрам,—мабуть, не така божа воля, щоб Україна з упокоєм хліба-соли уживала! Чи, може, приходять уже кінець світу, що возстане свій на свого? І звідки-ж підіймається хмара, боже ти мій милий? Запоріжжя перше було гніздом лицарства козацького, а тепер виводить тільки хижих вовків та лисиць. Оце, мабуть, дожились вражі сини до порожніх кешень, то й заводять між народом трусу, щоб під каламутний час людським добром пожитись. Завидно, мабуть, стало проклятим сіромахам, що в городового козака повно в господі. А який-же враг посилав на Запоріжжя, як, по розгромі ляхів, усякому було вільно займати займанщину? Ні, ось підем лицарювати!.. П'янству-

вать та баглаї бить, а не лицарювати!.. Пожалуй, інші спасені душі справді одбігли займанщини, яко суети мирської; а другий розбишака пішов у Січ, даби не робити діла на господарстві. От і налицарювали! Утішайсь, Україно, своїми дітками! Іванець підлестивсь до січовиків, та тепер і коїть з-під руки в князя, що хоче. Бачу, до кого він добирається,—хоче Сомкові дружби доказати, та ще-ж бог нас не зовсім покинув; іще, може, набереться сотня-друга вірних душ на Україні!

Мізкуючи так, слухає, аж іспереду піднявся якийсь галас. Косили над дорогою косарі, а один упивсь та й простягсь серед шляху; а Василь Невольник, мабуть, задрімав та й наїхив; от і зчинилась заверуха. Завзятий під ту чорну раду сільський люд ізрбився.

Шрам стиснув коня острогами і підбіг швидче до ридвана.

— Кармазини!—гукали п'яні козаки.—Ізнов розплодилась вельможна шляхта по-між миром; та нам не вперше викошувати цей бур'ян по Україні!

Та й точаться до ридвана, махаючи косами. А один претється з сокирою, щоб притьмом колеса рубати.

— Геть, иродові душі!—крикне на них Шрам. Побачивши перед собою попа, усі зараз трохи й зупинились.

— Що це?—каже Шрам,—чи ви турки, чи татари, що нападаєте на подорожніх! Чи в вас християнська душа, чи вже і бога й віру забули?

— Ні, пан-отче,—обіззавсь один,—не забуде чоловік християнської віри до віку! Та як-же стерпіти, коли притьмом давлять кармазини людей по дорогах?

— Та ще, слава богу, в нас руки не в кайда-
нах!—озвалось уже двоє, чи троє:—ще не попу-
стимо глумитись над собою! Буде вже й того, що
один свиту золотом гаптує, а инший, може, й
сірячини не має; один оком своїх сіножатей не
займе, а ми ось з половини косимо. А вибивались
з-під ляхів усі вкупі.

— Так! бачу, бачу! — каже сам до себе
Шрам;—усюди пробралась із Запоріжжя халепа!

— Із Запоріжжя!—кажуть.—Де тобі, пан-
отче, із Запоріжжя? Це все наші городові коять,
а на Запоріжжі усяк рівен. Нема там ні панів,
ні мужиків, ні багатих, ні вбогих.

— Біднії, сліпорожденнії ви діти!—сказав їм
крізь сльози Шрам.—Нехай господь змилується
над вашою темнотою! Пустіть коней, пустіть! Не
заступайте дороги, а то я призову на ваші глави
проклятіє господне.

— Ну, вже пустімо, нічого робити,—кажуть
косарі,—розходючись по бокам дороги.—Знав ти,
пан-отче, що сказати! А вже, якби не ти, то ми-б
дізнались, із якого дерева повиточувані спиці в
ридвані. Не оборонили-б його й позлотистії
цяцьки, що дурнії ляхи повимудровували!

— Нехай вас бог помилує!—каже од'їзжаючи
Шрам.—У тяжкому недузі ви ходите! Проклят,
проклят химородник, що заморочив вам голови!

Отакі пісні слухали наші подорожні до самого
Ніжена. Чи заїзжав Шрам до кузні, підкувати
коню підкову,—у кузні коваль, забувши про за-
лізо в горні, балакав з хуторянами про чорну
раду:

— Що ви,—каже,—лагодите чересла та ле-
міші? Лагодьте лучче батьківські списи, бо буде
хутко усім робота. Їхали в Ніжен запорожці, так

казали, що знов піднявся такий гетьман, як Хмель-
ницький.

Чи сходилась де у селі між миром судня
рада,—діди, замість, щоб укладати громаді суд,
розказували, звідки почалось козацтво і як увесь
мир вибивсь був із-під ляхів і недоляшків на волю.

— Що тепер за державці-козаки? — каже
инша сива борода (бо тоді поважні посполитії
люди носили бороди),—ще з таким можна боро-
тись. То он як за Наливайка⁹⁹), або за Павлюгу¹⁰⁰)
були ляхи державці та недоляшки! Один над сот-
нею сіл! Та і з тим якось-же наші справля-
лись. Он, як був Кисіль¹⁰¹) або Вишневецький
Єрема... батечки! Було йдеш, чумакуючи, степом!
Чиє село?—Вишневецького. Чиї лани?—Вишне-
вецького... Та й за тиждень не перейдеш його
держави. Знаєте, робили тії великії пани з коро-
лем, що хотіли, так усі городи й пригороди по-
роздавав їм король то на староства, то на воло-
сті. Та й з такими-ж то, кажу, дуками батьки
ваші справлялись.

Отак як зачне оповідати, мов із письма бе-
ручи, сива голова, то судня рада й про свій суд
забуде.

— Ну, як-же, як вибивались наші з-під ляд-
ської кормиги?—питають молодші.

— Ге, як! Біг нашим помагав. Ляхи та недо-
ляшки думали, що як притопчуть козака або по-
сполитого, то й лежатиме, мов хворостина на
греблі; мали вони нас за скот незмислений. А наш
брат, сірома, у своїй драній свитині, що день, що
ніч, з плачем зове на поміч бога. Ляхи та недо-
ляшки тонуть було у перинах, п'ють, гуляють, а
наш брат, як той невольник до отця-матери, ози-
вається до бога, перед богом душу свою, як го-

рющу, негасиму свічку ставить: тим-то й не слабо наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і господь повсякчас помагав нам!

Та отак гуторить-гуторить сільська громада, та й зачне ту Хмельниччину до свого часу прикладувати, зачне перебирати, як хто з козацької старшини розбагатів і з чого-то так на Україні стало, що в одного ні ґрунту, ні хатини немає, треба в підсусідках проживати, а другий на свої лани людей не назветься, за всю осінь не обереться. От инший тут знов прийме річ, та й піде про займанщини викладувати:

— Як слобонили наші з божою поміччю од ляхів Україну, так тоді по обидва боки Дніпра уся земля стала козакам спільна й обща; от і давай ділити по полках Україну: одні села до одного полку, а другі—до другого тягнуть, і у полковому городі судову справу собі мають. Ну, а в полках осягли козаки й позаймали землі під сотні, а в сотнях під городи та під села; а там уже під свої двори, хутори та левади. От-би, здавалось, і добре, та горе, що старожитні козаки, що з предку-віку козаками бували, військовій черні позавиділи, не схотіли ділитись рівно. «Які вони, кажуть, козаки? Їх батьки та діди зроду козацтва не знали. Зробимо перепис, і хто козак, той вольність козацьку матиме, а хто пахатний хрестянин, той нехай свого діла глядить!» Зчинилась була буча не мала: поспільство свого козацтва рішатись не хотіло, що ледве покійник Хмельницький утихомирив. І ото, которі багаті, що на доброму коні збройно по обозу могли виїзжати, тіі zostались козаками і до леестру козацького записані; котрі-ж ходили піхом, так зо-

стались у поспільстві (опріч міщан, що по городах торги і комори крамнії мали), осіли на рангових, або на магістратських¹⁰²) та на чернечих ґрунтах, або у шляхти та в козаків підсусідками¹⁰³), а инші zostались козацькими підпомічниками¹⁰⁴), що двадцять, тридцять чоловік одного козака споряджають. Ці-б то, може, й собі, як от і ми, козацької вольности пошукали, коли-ж несила! Як старшина з гетьманом розпорядила, так і zostалося. Давай посполитий до скарбу і подачку од диму¹⁰⁵, давай і підводу, і греблі по шляхах гати, а козак, бач, нічого того й не знає. Прийде було полковник або військовий старшина до гетьмана: «Благослови, пане гетьмане, заняти займанщину!»—та й займе, скільке оком закине, степу, гаїв, сіножатей, рибних озер, і вже це його родова земля, уже там підсусідок хоч живи, хоч до другого державці, коли не любо, вбирайся. Знов прийде сотник, чи осаул, чи там який хорунжий полковий, до полковника: «Благослови, батьку, заняти займанщину!»—«Займи, синку, скільки конем за день об'їдеш». А сотники козакам займанщини по всій сотні роздавали. Оборе плугом, обнесе копцями, ровом обкопає, або ogranicить кляками¹⁰⁶), то вже й не сунься туди наш брат, де заб'є на болоті палю, там уже млина не будуй: сам він, або його діти збудують. Отак-то, братці, отак-то, діти, тіі багатирі, тіі дуки-срібляники з голоти розплодились. У Хмельниччину рідко який шляхтич зачепивсь на Україні, представши у козацтво, а тепер їх не перелічиш! Деякі повилазили знов із Польщі та повипрошували в гетьмана батьківщину або материзну; а більш цього вельможества із козацтва таки начинилось. І вже инший і забув, із чім батьком разом до

війська у серомязці йшов. Той-же zostавсь в убозстві, а йому фортуна на війні послужила, у старшину, у значне козацтво ускочив, а далі займанщину заняв, свиту гаптує, а ми сермяги мовчки латаємо. Отак-то, братці, отак-то, діти!

А Шрам збоку слухає-слухає, та не знає, що вже тим навісним речникам і казати.

— Нічого й річей дурно тратить, — думає собі.— Тут, бачу, довго хтось поравсь, а не хто більше, як отії проклятії комишники! Бач, яку старовину розворушено! Тоді-ж і бог благословив, против гордих дуків та беззаконної шляхти ставати; а тепер Іванець для своєї користи роздуває старе вогнище. Темний люд закарбував собі в голові «кармазини» та «нашийники», так тепер тільки тюкни, він по готовому сліду безумнії речі й городить, сам себе возмущає, а лукавий Іванець тим часом до свого добирається! Велика буде милость божа, як ми його подужаємо!

Х.

Другого дня, на заході сонця, зблизились наші подорожні до Гвинтовчиного хутора, що стояв трохи у боку од Ніжена, серед гарної дубової та липової пуці.

Проїзжаючи мимо ковалеву хату (у пуці жив коваль хуторський), тільки що Шрам одрізнівсь од своїх, щоб поспитати, чи дома пан Гвинтовка, як із дверей мов лихий пхнув жінку, трохи коневі під ноги не сунулась; а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік.

— Уже-ж,—каже,—я тобі дам за ці пісні! Добравсь тепер я до тебе!

Бачить жінка, що нікуди втікати, давай круг Шрамового коня бігати.

— Ось,—каже,—лихо велике! Хіба нельзя вже й заспівати:

Ой, ти старий дідуга,
Ізгнувся як дуга,
А я, молоденька,
Гуляти раденька!

Чоловік, справді, вже був сивий, а жінка чорноброва й молоденька.

— Ось постій,—каже,—суча дочко, дай мені тебе за космаки піймати; я тобі покажу свою старість!.. Смійся, смійся! Засмієшся ти в мене на кутні!.. Моргай! Ось як моргну тебе, то й ногами вкриєшся!

Та й давай гасати за нею круг Шрамового коня.

А вона:

— Оддиш бо трохи, Остапе! Бач, як засіпся! А я тобі заспіваю другої, коли ції не вподобав.

Та й заспівала, танцюючи кругом та плещучи в долоні:

Коли-б мені або так, або сьак,
Коли-б мені запорозький козак,
То-б він мене сюди-туди повернув,
То-б він мене до серденька пригорнув!

— Е, так он якої ще!—закричав чоловік.— Уже-ж тепер від мене не влизнеш! То-то я бачу, що запорожці щось дуже часто заходять до тебе, суки, води напиться! А в них не вода на думці.

Та й почав ізнов ганятись за жінкою. А вона бігає круг Шрамового коня та ще більш його дратує.

— Згиньте ви к нечистому!—каже Шрам,—дайте мені проїхати!

— Де-ж мені, пан-отче, дітись?—каже жін-

ка.—Він мене в'є, як наздожене. Тут хоч дурний, та такий злий, як собака.

— Сором тобі,—сказав тоді Шрам чоловікові,—сором тобі із сивими усима та блазнем себе являти!

Коваль тоді розшолопав, перед ким він єсть, уклонивсь пан-отцеві та й потяг у хату, піймавши облизня. Тільки на порозі ще посваривсь макогоном на жінку, а вона йому, регочучи, показала дулю.

— Чи дома пан осаул полковий?—поспитав у неї Шрам.

— Та дома!—каже.—Там усе з запорожцями бенкетує.

— Як? Гвинтовка з запорожцями!

— А чому-ж, пан-отче? Хіба не знаєте, що запорожці тепер перші люди у світі? Кажуть, подарував їм цар усю Україну.

— Щоб ти окаменіла, як Лотова жінка, за такі речі!—крикнув з досади Шрам, та скоріш і поїхав од неї.

— Сіль тобі на язик, печина в зуби!—оддала потиху ковалиха, бо була трохи п'яньєнка.

Наздоганяючи своїх, Шрам іще раз зупинивсь, стрівши божого чоловіка.

— Оттак,—каже,—діду! Не схотів їхати зо мною, та перше мене тут опинився!

— Е, та це Шрам до мене говорить!—каже божий чоловік.

— Як оце тебе господь сюди заніс?—питає Шрам.

— Та от, попали мене у свої руки прощальники, сиплють срібло-золото, не одпускають од себе жадною мірою, та оце й під Ніжен затягли.

— Нащо-ж ти їм тут здався?

— Оставили на мої руки товариша. Занедужав у них курінний. «Одходи нам, батьку, цього козака, так ми тобі поможемо не на одного невольника». Так оце живу й няньчусь із ним, як із дитиною, то співаю йому, то-що. Здобувсь добре сіромаха. Той самий, що з твоїм Петрусем ізчепивсь.

— І оце тобі одогрівати гадюку!

— А чому-ж? Мені усі ви рівні; я в ваші чвари та свари не мішаюєь.

— Иродова душа,—каже Шрам:—трохи мені остатнього сина не спровадив на той світ!

— А що пак твій Петрусь? Як мається?

— Тут ізо мною. Насилу, бідний, на ноги знявсь.

— Так ви оце в Гвинтовки гостюватимете?

— Хто в Гвинтовки, а я поїду просто до Васюти.

— Не застанеш ти Васюти в Ніжені; поїхав, кажуть, у Батурин на раду.

— На яку раду?

— Хто-ж його знає, на яку! Усе, мабуть, про гетьманство клопочеться, так от ізівзав раду ще в Батурині.

— Так і Гвинтовка там?

— Ні, мабуть, йому не треба Гвинтовки до цього діла. А то чому-б не зівзати ради у своєму столечному місті? Та цур йому! Що нам до того? Прощай, пан-отче, не задержуй мене.

Та з цим словом одвернувсь і пішов собі гаєм.

Шрам наздогнав свій поїзд коло високих воріт пана Гвинтовки.

Будинки в цього значного козака були не Череваневих; гонтова криша височенна, у два п'ятра; а в криші вікна повироблювані, і різаною мереж-

кою скрізь гарно облямовані. Зверху криші по ріжках шпилі, а наверх коміна вертиться по вітру залізний півень. Панський будинок був. А посеред двору в Гвинтовки стояв стовп, і в стовпу усе кільця, то залізні, то мідні, то срібні. Ото знак, що простий козак або посполитий в'яже коня до залізного; а хто значний козак, то до мідного, як-же хто рівня господареві, так той уже до срібного.

Череваниха, розгледівши те все, обернулась до Шрама, та й каже сміючись:—Не дурно-ж, мабуть, у мого брата жінка княгиня: у його все не по-нашому.

А Шрам понуро:—Це вже так; дігтяр і смердить дьогтем. Коли взяв польку, то вона тебе наскрізь своїм духом пройме.

Як ось, тільки що наші в'їзжають у ворота, аж пан Гвинтовка вертається з полювання в другі. Круг його хорти на мотузках; за ним ідуть козаки, трублять у роги, та ще пар зо дві й волів ведуть за собою.

— Еге, добродійко! — каже Шрам Череванісі:—та твій брат справді, бачу, у пани пошився. Коли козак водив хорти за собою на мотузках?

— Це ще не диво, — каже Череваниха; — а диво, що он якого звіря вполовали!.. Як ся маєш, як живеш, пане брате? — закричала до Гвинтовки. — Привітай лиш нежданих гостей.

— І жданих, і давно званих! — каже Гвинтовка, під'їзжаючи до ридвана. — Чолом, кохана сестро! Чолом, любий зятю! Чолом, панно небого! Е, та хто-ж оце ще з вами? Невже це пан Шрам?

— А кому-ж-би була нужда, — каже Шрам, — забиватись сюди аж із Паволочи? Ось мій і син, пане полковий осауле, тобі до послуги.

— Ну, вже такої радості я й не сподівався! — каже Гвинтовка. — Настусю, Настусю серденько! — крикне, обернувшись до будинку, — вийди лиш подивись, які до нас гості завітали!

У дверях з будинку показалась господиня. Ще була молода й хороша, тільки бліднолика пані. Зараз було видно, що це не нашого пера пташка. Не та в неї хода, не та й постать, та й українська одежа якось їй не припадала, а гарна, чорноброва була пані.

— Княгине моя, золото моє! — каже їй Гвинтовка. — Привітай-же моїх гостей щирим словом і ласкою. От моя сестра з дочкою; от мій зять; а ось високоповажний пан Шрам із сином. Його всяк знає на Україні і в Польщі.

Княгиня зійшла з рундука назустріч гостям, веселенько всміхаючись, тільки дивилась якось так жалібно, що аж чудно усім здалось. Зараз можна було догадатись, що в неї лежить на душі якесь тяжке, невсипуще горе.

Гвинтовка скочив з коня, узяв свою жінку за руку і підвів до ридвана. А Череваниха з дочкою тож вилізли з ридвана, щоб привітатись із вельможною родичкою. Оглядають тую княгиню, як яке диво; до неї, аж княгиня наче їх і не бачить. Щось друге в неї перед очима; аж помертвіла, наче щось страшенне побачила. Далі, як крикне не своїм голосом: — Ридван! — та й упала без пам'яті.

— Усі засмутились; не знали, що це з нею сталося. Один Черевань усміхавсь, догадавшись, що тому за причина.

— Ге! не дивуйтесь, — каже, — бгатці: ридван цей узяли ми під Зборовим¹⁰⁷), а в ридвані сидів князь із княжам. Князя-ж погнали татари до

Криму, а княжа вражі козаки, насунувшись, кінми затоптали.

Княгиню тим часом підвели з землі. Здихнула небога на вітрі, та, мабуть, почувши, що сказав Черевань, аж застогнала, наче її хто ножем шпирнув у серце.

— Бач, лядське кодро!— каже тоді скрізь зуби Гвинтовка.— Я думав, вона вже забула прежні норови, аж, мабуть, вовка скільки хоч годуй, а він усе в ліс дивитиметься!

— Га-га-га!— засміявсь Черевань.— Хіба-ж я тобі не казав:— Ей не бери, бгате Матвію, ляшки: не буде тобі з нею щасливого життя!

— Цур йому!— каже Гвинтовка.— Годі вже про це! Просимо до господи, дорогії гості. Ви, чорти!— гукнув Гвинтовка на свої слуги,— чого стоїте, поторопівши? Однесіть панію в покої.

— Скажи, бога ради,— спитавсь у Гвинтовки Шрам, як увійшли до світлиці,— що оце за дикий звір із рогами показавсь у Ніженських пущах? Ганялись наші батьки по низових степах за білорогими сугаками; ганялись наші діди, коли правда, що співають у піснях, і за золоторогими турами по Дніпрових борах, а на такого тяжконогого звіря ще зроду ніхто не полював.

— Інший,— каже,— пан-отче, тепер час, інші й звичаї. Сугаки та тури їли одну траву, а цей тяжконогий звір пергризає дуб і всяке дерево при самому корені.

— Га-га-га!— засміявсь веселий Черевань;— це вже, бгатику, справжня загадка.

— Он, бачите,— каже Гвинтовка,— їдуть у двір, познімавши шапки, ніженські кушнірі та салогуби? Які тепер смирні та покірливі, що в мене воли в дворі; а піди поговори з ними в магістраті:

там зараз покажуть тобі трухлий шпаргал із вислою печаттю!

— Та що-ж тобі заподіяли ці добрі люди?— питає Шрам.

— Справді, що добрі!— каже всміхнувшись Гвинтовка.— Коли-б ти почув, пан-отче, як ці добрі люди на городову старшину з запорожцями похваляються! Запорожці тепер з міщанами, як рідні брати, п'ють та компонують укупі, як-би нашому брату яму викопати. І така завелась смілость у вражих мугирів, що їде значний козак улицею, ніхто й шапки не ламає.

— Та підожди-ж, пане брате,— каже Шрам,— а ти-ж сам чия сторона?

— Оце ще!— каже Гвинтовка.— А вже-ж гетьманська.

— А чого-ж ти водишся з запорожцями?

— Хто це тобі сказав?

— Хто-б не сказав, а чутка така, що ти бенкетуєш із ними незгірш од міщан.

— Плюй ти, пане-отче, тому в вічі! Щоб оце я, будучи паном на всю губу, не знайшов собі ліпшої компанії над запорозьку челядь!

— Так, так,— каже собі скрізь зуби Шрам,— бачу вже я добре, що ти пан, хоч і не кажи.

А Гвинтовка глянув у вікно та й гукнув на свої слуги:— Хлопці! бийте вразьких личаків по гамаликах! Женіть батогами з двору, хамове кодро!

— Ка-зна що, бгате!— каже Черевань.— Хто-ж таки християнина, наче собаку, проганя од порога!

А Шрам, не витерпівши, додав:— Так робили тільки пани ляхи та наші недоляшки. Чи не обляшила й тебе твоя княгиня?

— Як оце так?— крикне Гвинтовка.

— Так, що твої речі й звичаї годились-би й звірю Єремі¹⁾.

Почервонів, як мідень, Гвинтовка.

— Батьку!—каже.—Од одного тебе я стерплю такі речі, не проливши гарячої крові! Я такий Єрема, як ти Барабаш. Єрема!.. Та нехай сатана візьме мою душу, коли не рад я повсякчас виняти за Україну шаблю один проти десятъох!

Та й виняв з піхви шаблю і блиснув нею на сонці; а сонце вже сідало, і тільки на сволоці скрізь вікна червоніло.

— Ну, ну, вгамуйсь,—каже Шрам;—хіба-ж я тебе не знаю? Мало чого скажеться під гарячу минуту? Не все, кажуть, переймай, що по воді пливе.

А сам собі подумав:—І Єремі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?

— І справді,—каже Гвинтовка,—припало мені тепер змагатись, як треба гостей шанувати. А гей, княгине! Давай лиш козакам вечеряти!.. Помилувсь ти, пан-отче,—каже знов до Шрама,—дуже помиливсь, сказавши, що жінка мене обляшила. Тривай лиш, чи не я її окозачив. Дивись: не гайдуки, не маршалки застилають у мене стіл. Доказали ми ляхам козацької слави: княгині їх тепер служать козакам за столом і не за столом! А ти кажеш, що жінка мене обляшила. Княгине, моє ти золото! Чи ти спиш, чи не чуєш? Вечеряти козакам пора!

Так вигукував осаул полковий Гвинтовка: хотів притьмом довести перед Шрамом, що в його жінка все одно, що служебка, хоч-би вона була

¹⁾ Князю Єремі Вишневецькому.

сто раз княгиня. І так, як мертве нехотя устає на чарівницький поклик з домовини, так тая княгиня, мов не своїми ногами, увійшла до світлиці на грізний поклик свого чоловіка. І так, як молода рабиня у старого, сивобородого турчина служить і тремтить, і низько покланяється, так і та нещаслива княгиня, догоджаючи своєму чоловікові, низько вклонилась гостям і почала застилати стіл білою скатертю. А руки-ж то білі, ніжні, засукані по-хазяйськи по локоть, здаються чистішими од скатерти і ніжнішими од миткалевих рукавів,—сіяють крізь вечірню тінь, як свіжий сніг ранком надворі. Чи на те-ж то вони викохані, випестовані, щоб, покинувши високі князькі замки, застилати стіл козакові?

— Не честь, не слава хіба козакам, — каже господар, глядя на неї,—що в них такії слуги? Сестро, небога, прошу-ж до гурту. Сідайте та й не клопочіть у мене в господі ні про що, як пани над панами. Вам usługуватиме горда польська пані, високоіменитая княгиня!

А Череваниха каже:—Ридван наш так ізлякав твою господиню, що коли-б їй—у добрий час мовити—чого не сталося із переполоху. Може-б, ізмить її свяченою водою, та нехай-би наділа сорочку пазухою назад?

— Е, сестро!—одвітує Гвинтовка;—мій голос підніме її з домовини. Не вважай, що вона така смутна сьогодні: скажу тільки слово, так зараз розвеселиться, та ще й через шаблю поскаче. Наші козачки танцювали-ж колись під лядську дудку.

Хто-б то зміг розказати, що на ту пору діялось на серці в бідної княгині! Мабуть, привикла вже небога до такого плуму; вже й не плаче й не

здиhaє. Слухає тее гордування од свого чоловіка, так мов не про неї й річ; тільки часом здригнеться од його грізного голосу, як струна на бандурі.

— Боржій, боржій, жінко!—покрикує на неї Гвинтовка;—докажи, що твоя висока порода на якесь таки лихо тобі здалася. Давай нам якої-небудь настойки, чи запіканки, тільки такої, щоб і старе помолодшало.

Принесла княгиня й запіканки, почала гостей шанувати. Мусіла перше випити чарку сама, і тоді вже стала гостей обносити.

— Пийте тепер безпечно, дорогії гості,—каже господар:—ляшка вас не отруїть.

— А од їх роду—не во гнів твоїй жінці—це іноді й станеться,—каже Шрам.—Може-б, і батько Хмельницький пожив іще на світі, якби не сватавсь із ляхами.

— Бач, мое золото, які твої земляки!—каже Гвинтовка.—Хвали бога мипосердного, що я тебе слобонив од них. Хоч, може, мої липові світлиці й не те, що княженецькїї замки, так хоч поживеш між православними християнами; усе-таки не так смердітимеш лядським духом, як позовуть на суд перед бога!

— Та чи по-нашому-ж вона молиться?—шепнула Череваниха братові.

— Оттак, сестро!—одвітує той голосно — Не-вже-ж ти думаєш, що я мав-би кателічку за жінку? Уже не знаю, що там у неї в душі сидить, а вона в мене і до церкви ходить, і хреститься по-нашому. Перехрестись, мое золото!

Княгиня перехрестилась, як дитина, і що-то! Бачця, нічого не заважають слова, а Леся, та й сама Череваниха, насилу змогли дивитись без сліз на ту нещасливу невісту. Так, як бідний горобчик

попадеться у руки хлоп'ятам та й не знає, за що над ним знушаються, крутять та підкидають угору: так ця безталанна княгиня попалась тепер між козаки; і що там тії князі, сенатори та великі пани наробили, про що вона й не відала, за все тепер одвічає.

Тільки ото що посідали за стіл, і Шрам поблагословив страву, як ось, хтось одсунув знадвору квартиру і гукнув на всю світлицю: «Пугу!»

Шрам з серця аж ложку покинув, а господар замішавсь, та й сам не знає, що йому робити. Як ось ізнов:—Пугу! Чи ти спиш, пане князю, чи вже так завеличавсь, що не хочеш пустити доброго чоловіка і в хату?

— Просимо, просимо, пане добродію!—каже Гвинтовка.—І сїни й хата перед тобою настїж.

— А собаки-ж у вас не кусаються?

— От славно! А на що-ж співають:

Запорозький козак
Не боїться собак?

— А кішки в вас не дряпаються?

— Бог з тобою, добродію!

— Тепер чор-зна як стало на Україні!—каже, усе-таки за вікном, голос:—наш брат не у всякі двері й сунься.

— Коли не у всякі,—каже Гвинтовка,—так у мої й опівночі можна.

— Пане Матвію!—озвався тоді Шрам.—Так оце ти так не братаєшся з запорожцями?

— Е, добродію мій!—каже, зачервонівшись з сорому, Гвинтовка.—Запорожець запорожцеві не пара. Це батько Пугач, старець, або дід кошовий. Із ким, із ким, а з ним ладити треба. Тепер на Україні усе так перевернулось, переплуталось і

перемішалось, що навпростець нікуди не проїдеш. Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер, поки що, треба гладить за шерстю. Вони бо в царя велике шанування мають і чого хочуть, усе одержують.

— Не їздить-же нам, пане брате, із тобою одним шляхом,—каже понуро Шрам.

Як ось увійшов до світлиці батько Пугач, старий, довгоусий дідуган, із своїм чурою. У простих семрягах, а сорочки чорні, як сопуха. Та господареві, мабуть, на цей час було байдуже, що не одягні гості: забувши й своє панство, зустрів батька Пугача з таким привітанням, мов той у найдорожчих кармазинах.

— Прошу-ж,—каже,—за стіл до громади.

— Не сяду!—каже Пугач, стоя серед світлиці.

— Чому-ж не сядеш?

— Тому, що в тебе добрим людям така честь, як собакам.

— Про яких це ти добрих людей говориш?

— Та хоч-би й про тих, що за віз хворосту платять по дві пари волів. Та ось вони й самі йдуть до твого вельможного панства. Без мене ти їм не дав і приступу.

Увійшли міщани в світлицю та й стоять у порога.

— Ну, скажи,—каже батько Пугач,—за що ти в них воли забрав?

— Щоб не рубали гаю, от за що!

— Та вони-ж, коли хочеш знати, не в твоєму гаю рубали, а в городовому!

— У городовому, батьку! У городовому, пане!—загули міщани, кланяючись то Пугачеві, то Гвинтовці.

— От славно!—каже Гвинтовка.—З якого-ж це часу моя займанщина стала городовим гаєм?

— Та це, пане,—одвітують,—по-твойому вона твоя, а по нашим магістратським записям вона наша, біг-зна з якого ще часу. Ще скоро батько Хмельницький вигнав ляхів та недоляшків з України, та зараз і дав нам привілей осягти під город поля, гаї і сіножаті, які самі улюбимо. Ще й досі є знаки, що позначили наші бурмистрове.

— Та це-то ми знаємо,—каже Гвинтовка,—що ви того тільки й пасли, як-би вхопить що-найкращий шматок із козацької здобичи! Козакам було тоді не до займанщини: козаки тоді бились із ляхами по-над Случчю, по-над Горинню¹⁰⁸) та топились по багнах, а ви з своїми пикатими бурмистрами¹⁰⁹) давай викроювать що-найкращі поля та сіножаті! Це то ми знаємо! Так отже ні! Козацький бунчук переважить бурмистерську патерицю! Пан полковник сам давав мені бунчука, щоб я його рукою займав собі займанщину, скільки за день конем об'їду. Цілий день не вставав я з своїми з коня, і нехай ніхто не говорить, що це не моє добро!

— Послухай, пане князю, ти мене, старого Пугача,—каже поважно січовий дід.—Старий Пугач ні для кого в світі душею не покривить. Нехай міщани де-чим і поживились од козаків у польську заверуху, та вже-ж і козаки почали тепер нагинати їм шиї, справді, по-шляхетськи. Засівши в їх магістрати, в ратуші¹¹⁰), старшина козацька орудує їх війтами, бурмистрами і райцями¹¹¹), як чортяка грішними душами. Коли тобі полковник дав займанщину, то нехай воно так і буде; тільки-ж не обижай добрих людей, верни їм їх воли.

Помовчав трохи Гвинтовка та, глянувши на

Шрама, й каже:—Ні, нехай шукають їх у бурми-
стрів, що поробили в моїх гаях прикмети; а я до-
кажу їм, що я в своєму добрі пан. Треба цим без-
шабельним гевалам ¹¹²⁾ збить трохи пихи.

— Ох, швидко ці гевали зроблять вас гамали-
ками! ¹¹³⁾,—сказав тоді батько Пугач.—Не помо-
жуть вам ні шаблі, ні бунчуки! Дурні ви, дурні з
своєю пихою, та й не каєтесь! Дітки мої!—обер-
нувся до міщан.—Плюйте ви й на його гординю
й на його здирство! Ми вернем вам ваше добро
десятерицею.

— О, спасибі-ж тобі, батьку, що хоч ти за
нас уступився!—кажуть міщани.—Просимо-ж до
нас на вечерю. Не погордуй уступити до нашої
простацької господи. Прощай, пане князю. Прийде
й на нашу улицу празник.

— Потривай, пане добродію, — каже Гвин-
товка;— я не хочу сперечатись з тобою через
личаків. Нехай беруть воли к нечистій матері, а
ти оставайсь вечеряти.

— Не до вечері тепер нашому брату,—одві-
тував Пугач.—Будуть хутко наші сюди під Ніжен.
Ось їдуть уже царські бояри; ми їх до Переяслава
не пустимо. Гарний город і Ніжен для чорної ради.
Так не до вечері вже нам тепер.

І, не дожидаючись одповіді, насунув шапку та
й потяг із хати. Міщани за ним.

А Гвинтовка оставсь тепер перед Шрамом ні
в сих, ні в тих. Бачить, що вже Шрам розкусив
його. Отже ще таки хотів замазати щілку, то
козацькими восклицаннями—на це був дуже здатен,—
то лестивими привітаннями; та вже Шрама нічим
не розважив. Насупивши брови, сидів старий за
вечерею; а другі гості, бачивши, що він такий по-
хмурий, і собі сиділи мовчки.

Узяла Гвинтовку досада; напавсь на бідолашну
княгиню. А княгиня, не сідаючи за стіл, усе хо-
дила слідом за дівчатами, що подавали до столу
страви. Жадна страва не прийшлась йому до
смаку: усе не так, усе йому на лядський лад при-
правлено. Давай коренити ляхів і всі їх звичаї.

А бідна княгиня, бачучи, як він розлютувався,
аж тремтить уся, що та билина од вітру. Поряд-
кує, і сама не знає, що куди і до чого; далі якось
зачепила рукавом срібну коновку, повну вишнівки,
та й розлила по всій скатерті.

А Гвинтовці, мабуть, аби найти приклучку.
—Чортова кров!—крикне так, що аж вікна за-
тремтіли, та й пхнув од столу княгиню. Бідна так
і брязнула об землю.

— Гей! чорти!—крикне Гвинтовка на свої
слуги.—Візьміть ік бісовій матері цю лядську
погань!

Вибігли дівчата з кімнати, підняли та й повели
в світлиці свою панію.

Черевань поглянув на Шрама, що то він тепер
скаже; а Шрам сидить понурий, буцім нічого й
не бачить. Не сказав нічого й Черевань, і всі
мовчки скінчили вечерю.

Шрам по вечері сказав тільки господареві, що
завтра рано на зорі поїде в Батурий, а Петра
оставляє, яко недугуючого, одпочивати у його
в хуторі! З тим і порозходились на спочинок.

XI.

Уставши вранці, пішов Петро у станю, а на
стані вже пан-отцевого коня й немає; ще до світу
махнув старий у нову дорогу; десь його й сон не
взяв.

Тяжко було на серці моему Петрові. Одна

думка усюди його провозжала; жалкував на своє нещасливе кохання. Ось бо спершу нудив світом, що горда дівчина на його байдуже; далі скільки-то перегоріло у його в серці вогню од того нескананого жалю, що інший перед очима взяв та й веде її до вінця; а тепер ще нове горе: знає, що вона його любить щиро, та треба розізнатись навіки. А, боже мій милий! Як-би то й назвати тее щастя, щоб жити з нею в парі, як голуб із голубкою!

Так-то вже тому бідному козакові любощі очі затуманили, що здавалось, тільки там, де вона, і сонце сіяє, і мир красен; а без неї усюди тьма і пустиня.

Інший то, може-б, не вважив, що пан-отець не благословить і що вже вона заручена другому, махнув-би, може, з нею в дикі степи, на Хорольські хутори, та й насміявсь-би над лихою долею. А Петрові й думку таку було страшно допустити у голову. Він добрий був син і щирий козак; лучче йому з нудьги загинути, ніж пан-отця навик прегорчити і золоту свою славу гряззю закаляти. У його інша була думка: умислив собі, після пан-отцевої смерті, йти на Запоріжжя та, поробивши власним коштом човни, з охочими козаками турецькі городи пліндрувати і жизнь свою полицарськи, на полі чи на морі, за християнську віру положити. А поки що уложив собі од Лесі яко мога одбігати, і на самоті перемагать тії нещасні любощі. Тим то й тепер, походивши, посумувавши по стані, не схотів вертатись у будинок, щоб не зустрітись із своєю несуженою, а пішов, своїм звичаєм, блукати по пуші, чи не розжене свого смутку.

Взявши на ліву руку од дороги, пішов узень-

кою стежечкою, і як не звертав свої думки, то на пан-отця, де-то він обертається, то на тривогу по Україні, а серце знай своє шепче. Вже час немалий іде він пущею, коли-ж виходить на лощину; гляне—кінець лощини, із-за дерева димок. Сонце вже піднялось геть-то, так унизу поміж деревом синій, а вгорі наче золотий серпанок. Дивиться Петро, аж і огорожа, і хатка мріє оддалеки. Вже він хотів звернути на бік, щоб не тривозити дурно чужих собак; коли-ж гляне—іде супротив його од хати середнього віку чоловік, у козацькій жупанині, а його під руку веде молода, чорнява дівка. А чоловікові тому, мабуть, і не треба чужої підмоги; однімає од неї руку та й каже:—Та ну, Настусю, к нечистій матері! Що ти мене ведеш, мов п'яницю з шинку? Я сьогодні хочу пограти конем по полю, а ти мене водиш, наче дитину. Геть, кажу, оступись!

Як-же здивувавсь Петро, пізнавши Кирила Тура! (бо це він самий і був). І, дивне діло! Так йому зрадив, наче рідному братові; а що недавно бились на смерть, про те йому й байдуже.

І Кирило Тур зрадувавсь; привітавсь так, як із давнім приятелем.

— Поздоровляю,—каже,—по ліках! Ну, не думав я, щоб після такої руки ще ти дививсь на божий мир. Та й сам я—мовити правду—не хотів-би більш підійматись на ноги. Бог знає, чи трапиться вдруге так гарно вкlastись спати.

— Незнаць що ви говорите, братіку! — каже йому дівчина, дивлячись любязненько йому в вічі, і ще таки держучи його за руку.

— Мовчи, бабо! — сказав Кирило Тур. — Ваш брат у цьому не тямить сили. Вам жизнь іздається ка-знає чим. Хата, піч, подушки—ото вам і все

щастя. А козакові поле—не поле, море—не море, щоб ізнайти долю. Козацька доля в бога на колінах. Туди і рветься наша душа, коли хочеш знати... Та чи з тобою-ж про ці речі вести розмову? Я вже, братіку,—обернувся Кирило Турізов до Петра,—покидав зовсім цей світ, набитий бабами та всякими химерами; уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти в далеку дорогу; так що-ж? Учепились за мене добрі люди і таки вернули назад. Думають, куди яке добре діло зробили, що не дали вмерти. Їм здається, що й нема вже в бога нічого кращого над оцю мізерну жизнь; а от, у кого товку є хоч за шеляг¹¹⁴), то всякому скаже, що вона не стоїть ніякогісінького жалю!

— Скажи-ж мені,—перебив його мізкування Петро, як оце ти опинивсь на цім боці?

— А так,—каже,—що взяли добрі люди та й давай няньчити, сповивати, купати, напувать усякими зіллями, а далі й сюди з собою завезли. Дуже тут мене треба. І куди-ж утрапили? Як раз у хату до моєї матери! Тут уже баби як попали мене в свої лапи, то от, як бач, ніяким побитом не одкараскаюсь. Притьмом кажуть, що я нездужаю; а я так нездужаю, що ведмедя-б за вухо вдержав. Коли-б не божий чоловік, то довелось-би з нудьги пропасти між плаксивим бабством. Той, спасибі йому, розважить таки инколи душу козацькою піснею, та й на божий мир дивиться по-людськи.

— А побратим-же твій де?—спитав Петро.

— Побратимові,—каже,—моєму тепер доволі діла. Хочемо задать перцю городовій старшині, так шатається тепер по всіх усюдах, наче ткацький човник по основі. Нап'яли братчики вам добру основу; витчуть вам таку сорочку, що ні руками, ні ногами не повернете.

— Слухай, брате,—каже Петро,—коли казати, то кажи ясно, а не загадками.

— Кажі йому ясно!—засміявшись, мовив запорожець.—Який тепер чорт скаже тобі щонебудь ясно, коли звідсюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як заторохтить грім та заблискає блискавиця. А вже до цього не далеко. Казав побратим, що вже над Остром, у Романовського Куті, наші й кош заложили. Сьогодні, тривай, чи й сам Іван Мартинович не прибуде з отаманням; а к завтрьому ік ранку, щоб і бояри царськії не над'їхали. Кажуть, у Ніжені під раду великий урочай на кармазини...

— У Петра од таких річей аж мороз пішов по-за шкурою. Перш усього подумав він про свого панотця, і вже хотів був бігти до хутора, щоб його оповістити, та згадав, що пан-отець у дорозі. Друга його думка була про Лесю: боявсь, щоб якнебудь і їй у козацьких чварах не досталось; а ще більш боявсь, щоб Кирило Тур, під цей каламутний час, удруге не вкрав її, так як у Києві. Що-ж тут чинити?.. «Заведу про неї річ із запорожцем!» Та й натякнув про Лесю.

— Ге-ге-ге! — каже, зареготавши запорожець.—Невже ти ще й досі не викинув з голови тії дурниці? Мені здавалось, досить пустить чоловікові з піввідра крови, щоб одумавсь; аж, мабуть, ні! Мабуть, вас няньки вже змалечку загодовують такою кашею, щоб і з сивим волосом не перестав чоловік липнуть до баб!

— А ти, вразький прудиусе,—каже сміючись Петро,—невже-б то занедбав дівчину, що бивсь за неї, мов скажений?

— Пху! — аж плонув з серця запорожець.—Став-би я тепер думати про таку пакость. Один

тому час, що чоловік іскрутиться. Тепер давай мені хоч копу таких дівчат, то їй-богу—от велике слово «їй-богу»—усіх оддам, за люльку тютюну!

Полегшало в козака на душі.—Ну, куди-ж,— каже,—оце ти ідеш?

— Та от бач, божий чоловік звелів мені прохджуватись по пущі, а баби мої... це сестра моя, коли хоч знати, а там у хаті ще й мати є... так баби мої не ймуть віри, що я одужав. Та вже я їм сьогодні докажу, що пора їм од мене одчепитись: осідлаю коня та проїду по полю так, щоб аж ворогам було тяжко, як мовляв Черевань. А що пак Черевань?

— Тут із нами у Гвинтовки,—каже Петро.

— Так ми з тобою сусіди, — сказав запорожець. — Ну, братіку, будемо-ж тепер жити мирно, коли тільки проживе тепер мирно хоч одна душа на Україні. А поки що, ходімо лиш у хату та по-снідаємо.

Петро на те ізозволивсь. А в хаті вже поралась коло печи стара мати: пекла млинці на снідання.

— От і моя ненька старенька, — сказав Кирило Тур, та й каже матері:—коли хоч, нене, знати, що це за козак, так це той самий, що разом із ним нашпиговано під Києвом.

А Петрові шепче на вухо:—Я не скажу їм, що не який враг і нашпигував мене, як не ти; а то дивитимуться на тебе бісом. Ці баби ніяк не збагнуть, що сьогодні можна з чоловіком рубатися на всі заставки, а завтра гуляти вкупі по-братерськи. Не знати, як дивляться на божий світ. Сказано—баби.

Стара неня була радесенька, що в сина трапився знакомий гість, і зараз почала його трактувати. Миттю подала на стіл гарячих млинчиків,

сала кусок положила на кружечку й мисочку сметани поставила; ще й пляшку перчаківки з полиці.

— От як мене втішив на старість господь милосердний! — каже до гостя. — Не думала я вже бачити до віку свого синка, свого ясного сокола.

Й обняла Турову голову, й поцілувала його в чуприну.

— Годі, годі, мамо! — каже запорожець. — Ти-б, здається, тільки й робила, що няньчилась ізо мною. Я вже й так боюся, щоб через тебе товариство мене не одцуралося. Скажуть: «іди собі геть; нам таких мамаїв не треба!»

— А ти ще таки не перестав думати про ту прокляту Січ?—сказала мати.

— Пані-матко!—крикне на неї запорожець.— Не давай волі язичу, коли хоч, щоб я прожив у тебе в хаті ще хоч півдня! Як можна взивати проклятим славне Запоріжжя!

— Щоб воно тобі запалося! — каже крізь сльози мати:—взяло воно в мене, наче сира земля, чоловіка—не знала я щастя замолоду; а тепер візьме ще й сина — не дознаю я щастя й при старості літ!

— Ну, що ти вдієш із цими бабами! — каже, засміявшись, Кирило Тур.—У них щастям зоветься чорт-зна що! Ну, давай лиш нам, нене, по чарці, то, може, повеселішаємо. Тепер Січ буде недалечко: у Романовського Куті. Правда, й туди вашому брату все одно—дзусь! так я сам иноді до вас навідаюся, та часом ще й гостинця привезу.

— Не треба мені кращого гостинця, як ти сам, сину мій коханий!—каже мати.

— Чому не Маруся! — одвітує Кирило Тур. — Так не для баб-же создав господь козака. Є в його

що-небудь краще робити, ніж сидіти отут та втирати млинчики. А млинці важні! Нічого сказати, важні млинці!

Тільки що це сказав, як ось під вікном затупотять коні, а хтось у вікно по-запорозьки: «Пугу! пугу!»

Жінки обидві так і затремтіли. Вже їм не в первинку було це низове пугання, тільки-ж ніколи не було їм так страшно.

— Ох, моя матінко! — крикне Кирилова сестра. — Чого-ж це мене такий страх ошиб? Хто це такий, мій братіку?

А запорожець їй понуро: — Це вже, сестро, приїхали по мою душу.

— Ох, лишечко! — закликала мати. — Що-ж оце ти сказав, мій синочку?

— А ось, — каже, — добрі молодці самі тобі розкажуть, коли ще не догадалась.

Як ось двері одчинились, і лізе в хату, тяжко переступаючи через поріг, батько Пугач, а за ним його чура.

— А здоров, вражий сину! — так привітав кошовий дід Кирила Тура. — Як ся собі маєш? Добрих послав тобі господь гостей, та чим-то їх уконтентуєш! Прощайсь лишень, дияволів сину, з матір'ю та з сестрою, бо вже недовго ряст топтатимеш!

— Батечки мої, голубчики! — крикне, злякавшись, Кирилова мати. — Що-ж оце ви з ним хочете робити? Не залишайте мене сиротою на старості, не однімайте в мене мого світу, мого сонця!

А батько Пугач на неї й не дивиться, та знов до Кирила Тура: — А що, вражий сину! зоп'явсь уже на ноги? Одпас уже товсту мармизу? Поїдьмо лиш

до коша на розправу. Ти лумаєш, ми дурно насипали божому чоловікові шапку талярів? Пакосник ти паскудний! Плюгавець! Загладиш ти в нас сьогодні увесь сором, що наробив товариству! Убирайся лиш, гаспедський сину! Сідлай коня! Тебе-б треба, взявши за шию, вести до обозу на вірьовці, як собаку, та вже я честь на собі кладу: пограй уже, так тому й бути, в останній раз на коні!

Ні живі, ні мертві, слухали такі речі мати й сестра Кирилова; далі, наче їм хто ніж устромив у серце, повалилися на землю та й припали до ніг батькові Пугачеві, та плачуть-же то гірко та молять, щоб не однімав у них останньої радості.

— Гетьте к нечистій матері! — крикне жорстокий запорожець. — Якого біса лазите передо мною? Не я над ним суддя: все товариство з ним правуватиметься!

Тоді Кирило Тур піднявся із-за столу та й каже веселим голосом: — Ка-знає, що робиш ти, батьку! Хто-ж таки лякає так жінок? Аже-ж і в тебе, тривай, була мати: не вовчиця тебе на світ породила! Сідайте лиш та підкрепляйтеся, чим бог послав, а я ось осідлаю коня, одягнуся та й поїдемо. Мамо, сестро! Годі вам не знати чого вбиватися! Хіба ви не знаєте жартів запорозьких! Наш брат і жартує так по-ведмежи, що иншого й до сліз доведе.

Не знали сердечні, чи няти, чи не няти віри Кирилу Турові, однак стали трошки спокійніші. Дивляться мовчки на грізного свого гостя, на батька Пугача, чи не скаже він хоч словечка м'якшого, чи не всміхнеться до них. Ні, білі його брови страшно насупилися. Попустивши вниз сивий довгий ус, поглядував він на Кирила Тура, як хижий орел на ягницю.

А Кирило Тур буцім на те й не вважає. — Чо-

го-ж,—каже,—ви поторопіли? Батько пошуткував, а в них уже й душі не стало. Давайте лиш млинців гарячих, а я ось пошаную гостей перчаківкою. Я вам казав, що пограю сьогодні конем по полю. Ну, приїхали за мною козаки, та й годі. А вони вже й розпустили губи. Ех, бабська натура. А ще просять—зостанься з ними жити. Що за життя козаків з такими плаксами!

Батько Пугач сів за стіл, поблагословився та й почав уплітати млинці. Кивнув на чуру, й чура сів коло його, та й принявся за снідання.

А Кирило Тур вийшов із хати й почав звати свистом свого коня з гаю. Кінь пасся на волі округ хати. Розумна була животина: зараз прибігла, почувши хазяйський посвист.

Почав Кирило Тур збирати зброю, та щоб заспокоїти пані-матку, що мов-би то в його на думці нема нічого смутного, йдучи мимо вікон, завів козацьку пісню повним та розлогим голосом:

Ой, коню, мій коню! заграй підо мною
Та розбий тугу мою;
Розбий, розбий тугу по темному лузі
Козакові та молодому...

Тільки не втрапив неборак вибрати добре пісню: вона ще більше завдавала туги старій козацькій неньці. Покинувши дочці своє порання коло печи, сіла сердечна мати кінець столу, та так-же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи пом'якшало.

— Не плач, нене: дурно сльози тратиш,—сказав батько Пугач.

А Кирило, йдучи знов мимо вікна, співає свою пісню, та таким-же то смутним оддався на цей час у хаті його голос!

О, згадай мене, моя стара нене,
Як сядеш увечері їсти:
Десь моя дитина на чужій стороні,
Та нема од неї вісти!

Сковорода перевернулась і покотилася на долівку в Кирилової сестри. Кинулася бідна голубонька до матери, обняла та й заголосила:—Матусю, моє серденько! А що-ж ми тоді в світі робитимем, як не буде у нас Кирила?

А та безталанна за сльїзми й світу божого не бачить і слова не промовить.

Аж ось іде в хату Кирило Тур, удаючи з себе такого веселого молодця, що ти-б сказав—він на весіллі прибрався. Глянувши на цей плач та обнімання, став серед хати, здвигнув плечима, руки розставив та й каже:—Ну, що ти з цими бабами чинитимеш? І порання покинули! Вже правда, що тільки нагадай козі смерть! Що-ж? хіба мені самому пекти млинці для пана отамана? Годі, кажу, вам рюмати: не де в біса дінуся, вернись іще сто раз до вас, нікчемне ви бабство!

— Ну лиш, підперізуйся, — каже батько Пугач,—я довго ждати не буду. А ти що за чоловік?—обернувся до Петра.

Той мовчки дивився на все, що перед ним діялося. Сказав йому своє ім'я й прізвище.

— А!—каже,—син того навісноголового попа, що мішається не в своє діло. Ось ми вам хутко втремо носа: Іван Мартинович уже під Ніженом; навчить він вас панувати та гетьманувати!

Знайшов-би Петро, як одвітувати мужикуватору січовому ділові, якби коли перше; а тепер довга хвороба охолодила йому кров, що мусів він лучче замовчати, ніж ізмагатися без пуття із завзятим дідуганом.

Скоро одягся Кирило Тур, зараз батько Пугач із своїм чурою встав, помолився до образів, подякував за хліб за сіль та й пішов із хати.

А Кирило Тур уклонився матері та й каже веселенько: — Прощай, матусю! Прощай, сестро! Прощай і ти, брате! — обернувся до Петра, та й пішов боржій із хати.

Матері й сестрі здалося, що бачать його вже в-останнє; кинулись за ним, хотіли хоч обняти його на прощання. А він скочив на коня та й почав його крутити та кидати на всі боки, що ні мати, ні сестра не одважились ухопити коня за поводи, або за стремена.

— Коли тебе, брате, ждати нам у гості? — спитала сестра.

А він їй:

Тоді я прибуду до вас у гості,
Як виросте трава на помості.

Та, стиснувши коня острогами, і помчавсь од них, наче той вихор. За ним повіявся і батько Пугач із своїм чурою. А бідолашні вернулись у хату та й заголосили, наче по мертвому.

— Не вбивайтеся, пані-матко, — каже тоді Петро: — може ще все гаразд буде. Романовського Кут недалеко: Кирило, може, хутко й вернеться.

— Як виросте трава на помості, — шепче сама собі сестра Кирилова.

— Голубчику мій! — сказала Петрові стара Туриха. Зроби ти мені, нещасливій матері, таку ласку, піди до Романовського Кута, до тих проклятих запорожців, та подивися, що вони з ним робитимуть? Ох, мабуть, він провинився перед товариством? А в них нема ні крихти жалости. Піди ти, мій голубе сизий, та сповісти нас, що вони з

ним чинитимуть! Хоч звісточку нам передай, чи ще він є на світі.

— Добре, — каже Петро (жаль йому було сердечної бабусі), — піду, каже, немов принесу вам потішну звістку.

— О, поможи тобі, господи! — кажуть разом обидві, та й випровадили його з молитвами.

XII.

Урочище Романовського Кут і мала дитина показала-б у тій околиці, а найбільш тепер, як усяке говорило про Івана Мартиновича, (а він стояв кошем у Романовського Куті). Зробила той Кут якась річка самотіка, павши у річку Остер, у лузі. Росли там над водою старі дуби з березами: вони й місце скрашали, і холодок запорозьким братчикам давали.

Іще оддалеки зачув Петро глухий галас, мов на ярмарку. Підійшов ближче — аж справді тут неначе ярмарок. Назбиралося люду незчисленна сила, і все то була сільська чернь, мужики, що позіходилися грабувати Ніжен, як пообіщав їм Брюховецький. Обідрані кругом, у чорних сорочках: мабуть, самі бурлаки та гольтяпаки, що, не маючи жадного приутулку, служили тільки по броварнях, по винницях та ще по лазнях грубниками. В иншого сокира за поясом, а у того кося на плечі, а другий притяг із колякою. Аж сумно стало Петрові, як розібрав, що то воно єсть оця купа голоти.

По-між людьми сям-там стоять бочки з пивами, ширітваси з медами та з горілкою, вози з мукою, салом, пшоном і всякі припаси. Усе то настачали, усердствуючи Івану Мартиновичу, ніженські міщани за те, що каже: не знатимете під моєю булавою жадного козака, або козацького старшини

над собою паном: усі будемо рівні. (Добре він порівняв Україну!)

Ніхто ні в кого не питавсь тут, що їсти або пити: усякому була своя воля—роби, що хоч, як у себе в господі. Повикопували в землі здоровенні печі, запалили вогні. Тут у винницькій кадці місяць тісто трое разом ногами, а там печуть цілого вола, а там у здоровенних казанах варять на таганах та на катрягах кашу. Дим, наче хмара, ходить по-над головами. Інші тільки те й роблять, що пораяються коло бочок та потчують усякого, хто стоїть або йде мимо, а інші вже лежать повивертавшись, як у холод мухи. Безумна якась радість у всякого в очах і в річах. Усюди знай викрикують: — Іван Мартинович, батько наш любий! — Зніме вгору в одній руді чарку чи ківш, а в другій шапку з голови, та й репетує, що Іван Мартинович і день і ніч побивається за людським щастям.

А тут кобзарі швендяють по-між людьми, іграють на кобзах та бандурах та співають усяких пісень. Пробираючись про-між купами, надививсь Петро усячини. Оце тут буде юрба, що знай танцюють та сміються. Побравшись у боки, вибивають під бандуру гопака веселії злидні; а коло їх, повитягувавши шиї, стоять кругом та дивляться, чудуючись, наче на вертеп, або що. А там стоять, збившись у купу, понурі голови. Потупивши очі, похилвшись на киї або на косовища, старі гольцяпаки слухають кобзаря. Іграє він їм, сидячи посеред, підобгавши ноги, як ляхи Україну пліндрували, або як батько Богдан збирав козацтво по-між людом та ставав супротив дук і шляхти. Інші, підвипивши вже добре, прегірко плакали, слухаючи пісню; тільки і між веселими, і між смутними купами одна ходила з серця до серця думка: Брюховецького ве-

личали другим Хмельницьким, що іще раз стає за Україну супротив її ворогів і дарує мирові волю.

Минаючи і тих, що скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявсь усе дальш, чи не вздрить червоних жупанів запорозьких. Що глибше в кут, то все був люд одягніший; були тут уже й міщани в личаках і в синіх капканах, було й городове козацтво в блакитних та в зелених жупанах; а кармазинні шаровари, або жупан запорозький хоч-би один. Дійшов він і до самого коша, до віщового раднього місця. Тут скрізь було вирівняно і посипано піском гарно. Не видно було ні димних печей, ні бочок, ні возів з припасами; тільки козацькі намети кругом стояли. І сюди і туди, і вдовж і впоперек знай швендяють люди. Гомін такий, як у тих бджіл в ульні. Тепер тільки постеріг Петро, що запорожці тут не одрізнялись одежею од простої сіроми. Знати їх було хіба по довгому оселедцю з-під шапки та по шаблях і пістолях: шаблі й пістолі були в де-яких дорогіі.

Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не вздрить Кирила Тура. Аж дивиться—іде з боку чоловік, середнього росту й віку, а за ним і по боках його ціла юрба усякого люду—і запорожці, і городове козацтво, і міщани, і прості мужики-гречкосії. «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто це такий, і почав придивлятися, що там за Брюховецький. Що-ж? Він думав, що цей пройдисвіт ізробивсь тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті та в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок цей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шлакові по-протоптувані, і пучки видно. Хіба по шаблі можна-б догадатися, що воно щось не просте: шабля

аж горіла од золота; та й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловічок простенький, тихенький. Ніхто, дивлячись на його, не подумав-би, що в цій голові вертиться що-небудь, опріч думки про смачний шматок хліба та затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так-би, здається, сів із ним та погуторив де про що добре та мирне. Тільки очі були якісь чудні—так і бігають то сюди, то туди, і, здається, так усе й чигають ізпідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік, так наче каже: «Я ні од кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте». А як у його чого поспитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійма, і на бік одступить, що ти-б сказав—він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Отакий-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки!

— Дітки мої! — каже тоненьким, ницим голоском. — Чим-же мені прохарчити вас, чим вас зодягти? Бачте, я й сам увесь оббивсь, як крем'ях!

— Батьку ти наш, Іване Мартиновичу! — озвались запорожці. — Аби твоє здоров'я, а ми між добрими людьми не загинемо.

— Йй-богу, правда! — крикне, покриваючи всіх, один міщанин. (Хто-ж той міщанин? — Київський Тарас Сурмач. Наїхало до Іванця виборних з усіх городів на чорну раду). — Йй-богу, — каже, — правду добрі молодці говорять! Та аби твоє, пане гетьмане, здоров'я, а ми тебе і хлібом, і одежею обмислимо, — і тебе і твоє товариство, не попускай тільки нас нікому в обиду!

— Ох, боже мій милосердний! — каже, здихнувши, Брюховецький. — На що-ж і живе наш брат запорожець на світі, коли не на те, щоб стояти за православних християн, як за рідних братів своїх? Чи нам золото, чи нам срібло, чи нам панські будинки треба? Не про те ми, братці, гадаємо. Аби добрим людям було добре жити на Україні, а ми проживемо і в злиднях, проживемо і в землянці, на одному хлібі та воді. Сказано: «хліб та вода — то козацька їда».

— Йй-богу, так воно й є! — кричать міщани й мужики. — Запорожець ради нас усяку нужду у Січі приймає, білої сорочки зроду не бачить: як-же нам не любити, братці, добрих молодців? Як нам не волити Івана Мартиновича собі гетьманом?

А Брюховецький каже: — Дітки мої! Господь з вами і з вашим гетьманством! У нас у Січі, чи гетьман, чи отаман, чи так собі чоловік — усе рівний товариш, усе християнська душа. То тільки ваша городова старшина завела так, що коли не пан, то й не чоловік. Не про гетьманство наш брат запорожець думає: думає він про те, як-би та як домоготи вам у вашій тяжкій долі! Серце моє болить, дивлячись на ваше убожество. За батька Хмельницького текли по Україні медові річки, люд убиравсь пишно та красно, як мак у городі; а тепер достались ви таким старшинам та гетьманам, що скоро й шкуру з вас іздеруть. Над вами, мої дітки, воістину справились святії словеса: «Хіба не багатії вас утискають? Хіба не вони тягнуть вас на суди? Хіба не вони зневажають ваше добре ім'я, узиваючи вас хамами та рабами неключимими?»

— Йй-богу, так! Йй-богу, так! — репетує кругом сірома. — Проклятії кармазини швидко виде-

руть у нас душу з тіла, не то що! Коли-б не ти, батьку гетьмане, заступивсь за нас при лихій годині, так хто-б нас і пожалував!

А Брюховецький знов до запорожців: — Ви знаєте, моє товариство миле, мої рідні братчики, у яких саетах, із якими достатками прийшов я до вас у Січ. І де-ж те все подівалось? Чи я пропив, чи прогайнував? Ні, не пропив я, не прогайнував, не промантачив, не проциндрив без пуття: усе спустив з рук, аби-б тільки як-небудь прикрити ваші злидні. Не мало пішло мого добра і по Гетьманщині. Як та бідна курка-клопотуха, що знайде зернятко, та й те оддасть своїм курчатам, так і я все до останнього жупана пороздавав своїм діткам. А тепер от і сам обголів так, що й пучки лізуть із чобіт,—доведеться незабаром ходити так, як лапко. Що-ж? Походимо й без чобіт, аби моїм діткам було добре.

— Батьку ти наш рідний! — кричать кругом ледве не скрізь сльози. — Так лучче-ж ми збудем усе до останнього рам'я та справимо тобі такі сап'янці, що і в царя немає кращих!

— Господь з вами, мої дітки, господь з вами!—каже, здвигаючи плечима і одступаючи на бік, нищий Іванець.—Ви, може, думаєте, що я, так як ваші нашийники, стану драти з вас шкуру, аби-б тільки в мене на ногах рипали сап'янці? Не доведи мене до цього, господи! Везли колись за мною в Січ жупани й сап'янці возами, везли золото і срібло мішками, а я все збув із рук, аби моїм діткам було добре!

— От гетьман! от батько! От коли ми діждались од господа ласки!—гукають кругом Іванця міщани, козаки й мужики.

А він, мов-би нічого й не чує, іде собі смирененько, згорбившись.

Юрба провалила тим часом мимо Петра. Хоч-би й рад він був послухати, на які ще хитрощі підніматиметься ця ниця душа, так за народом нічого було не видно й не чути.

Тільки тепер порахував Петро, чого стоїть Брюховецький; тепер тільки постеріг, яку яму копає він городовій старшині! Окаянний пройдисвіт так усіх омавив, так по душі були темному людові тії лукавії ухватки, тії тихі, солодкі речі, те ніби-то убожество, що всяк за його поліз-би хоч на ніж. Аж дивно стало мойому козакові, що-то чоловік зможе, як захоче! Химерний той Іванець морочив голови людській, мов не своєю силою; мов який чарівник-чорнокнижник, ходив він по-між миром, сіючи свої чари.

Загадавсь Петро, зажурились про лиху українську долю; забув, чого й прийшов сюди, у Романовського Кут. Як ось ударили в бубни, а скрізь по віщовому місцю почали гукати окличники: «У раду! в раду, в раду!» Усі заметушились і почали тягтись туди, де бито в бубни. Боржій за всіх поспішали в раду братчики.

— Чого це б'ють у віщові бубні?—питає один братчик другого, пробираючись про-між людом.

— Хіба не знаєш?—одвітує той.—Судитимуть Кирила Тура!

Схаменувсь тоді Петро і пішов боржій за двома запорожцями, не одрізняючись од їх до самого суднього місця. Пощастило йому так добре стать, що через козацькі голови усе було видно. Посеред суднього колеса стояв Кирило Тур, потупивши очі, а кругом його усе братчики. Миряни й собі перлись наперед, щоб подивитись на запорозький суд,

та не таківські були низовці, щоб пропустили до суднього колеса, кого не треба. Ставши плечем поуз плече, рядів у три чи що, уперлись у землю ногами, і вже як не товпились іззаду городові козаки з міщанами й поспільством, не звузили вони ні на п'ядь порожнього посередині місця. Хто бажав що побачити або почути, то хіба через голови побачив; а багато людей, позлазивши на дуби, звідти дивились.

У першому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над ним військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов. Коло його, по праву руку, стояв військовий суддя з патерицею, а по ліву—військовий писар з каламарем за поясом, з пером за вухом і папером у руках; а далі по бокам довговусії діди січовії. Ці вже хоч за старостю жадного й уряду не держали, а на радах їх річ була попереду. Не один із них і сам бував кошовим на віку, так тепер їх шановано й поважано, як батьків. П'ятеро їх стояло, як п'ятеро сивих, волохатих голубів, похиливши тяжкі од думок голови. Курінне отамання і всяка старшина докінчали первий обід віщового колеса. Усі були без шапок: сказано—в судньому місці.

Розпочав суд над Кирилом Туром батько Пугач. Вийшовши з ряду, уклонивсь він на всі чотири сторони низенько, потім іще оддав особо один поклон гетьманові, та дідам, та отаманам по поклону, і почав говорити голосно й поважно:

— Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отамання, і ви, братчики, хоробрії товариші, і ви, православні християни! На чім держиться Україна, як не на Запорозжжі? А на чім держиться Запорозжжя, як не на давніх, предковичних звичаях? Ніхто не скаже, коли почалось козацьке лицар-

ство. Почалось воно ще за оних славних предків наших варягів, що морем і полем слави у всього світу добули. Отже ніхто з козацтва не покаляв тії золотої слави—ні козак Байда, що висів у Царіграді на залізному гаку, ні Самійло Кішка, що мучивсь п'ятдесят чотирі годи в турецькій каторзі,—покаляв її тільки один ледащиця, один паливода, а той паливода стоїть перед вами...

Та взяв Кирила Тура за плечі, та й повернув на всі боки.—Дивись,—каже,—вражий сину, в вічі добрим людям, щоб була иншим наука!

— Що-ж цей паскудник учинив?—став ізнов глаголати батько Пугач до громади.—Учинив він таке, що тільки пху! Не хочеться й вимовити. Знюхавсь, поганій, з бабами і наробив сорому товариству на всі роки. Пане гетьмане, і ви, батьки, і ви, панове отамання, і ви, братчики! Подумайте, порадьтесь і скажіте, як нам цього сорому збутись? Яку-б кару ледачому пакосникові здекретувати?

Ніхто не виривавсь із словом; усі ждали, що гетьман скаже. А діди кажуть:—Говори, батьку гетьмане; твоє слово—закон.

Брюховецький скорчивсь у три погібелі та й каже: Батьки мої рідні! Що-ж я здолаю видумати путне своїм нікчемним розумом? У ваших-то сивих, шановних головах увесь розум сидить! Ви знаєте всі стародавні звичаї і порядки,—судіть, як самі знаєте, а моє діло махнуть булавою, та й нехай по тому буде. Не дармо-ж я вас вивів із Запорозжжя на Україну: порядкуйте по стародавньому, як самі знаєте, судіте й карайте, кого самі знаєте, а я свого розуму супроти вашого не покладаю. Усі ми перед вашими сивими чупринами діти і дурні.

— Ну, коли так,—кажуть діди, — то чого-ж довго міркувати? До стовпа та киями!

Гетьман махнув булавою. Віщове колесо заворушилось. Раді кінець.

Горопаху Кирила Тура звязали верьовками та й повели до стовпа, що стояв недалеко. Прив'язали бідаху так, щоб можна було повертатись на всі боки, ще й праву руку оставили на волі, щоб можна було бідоласі достать ківш та випити меду або горілки; бо так водилось у тих химерних низовців, що коло стовпа тут-же й горілка стоятиме у діжечці, і калачів решето—раз для того, щоб, завдавши голові хмелю, не так тяжко було горопасі кінчати жизнь, а, вдруге, для того, щоб охотніш козаки брались за кий. Тут бо й кий лежав оберемок. Оце-ж усякий братчик, ідучи мимо, зупиниться коло стовпа, вип'є коряк меду чи горілки, калачем закусить, візьме кий, ударить раз винуватого по спині, та й пішов своєю дорогою. «А вже в них таке було прокляте заведеніє,—розказують було старосвітські люди,—що як сім раз одважить киякою, то хліба більш не їстимеш». Рідко, рідко траплялось, що жаден братчик до ковша не доторкався, а проходив мимо, мов і не бачить нічого. То було простоїть бідний тімаха своє врем'я, одв'яжуть, та й прав. Тільки, щоб заслужити таку ласку в товариства, треба було козакові незнать яким бути лицарем. Правда й Кирило Тур був у Січі не послідуший, був козак-душа, а не братчик, та й вина-ж його була дуже тяжка: більшої вини й не було, здається, в запорожців над оте скакання в гречку. Тим-то інший братчик, хоч і жалував дуже козака, та, щоб не розплодивсь такий гріх між «молодиками», ішов і бравсь за кий. Хіба вже, зглянувши на Кирила Тура, перемагав своє

жорстоке запорозьке серце. Знаєте, чи раз-же то доводилось укупі яку пригоду на диких полях терпіти, або один одного з біди визволяти? Так, згадавши старовину, братчик і руку опускав, і, мов не він, од стовпа одходив.

Ще-ж до того беріг Кирила Тура од лихої халепи й побратим його, Богдан Черногор. Цей, ходячи круг стовпа, одного зупинить покірним проханням, другому покрикне про яку-небудь Кирилову послугу, а на іншого блазня, то й посвариться; то такий, знаючи чорногорське завзяття, і одійде, мов кіт од сала, хоч-би й рад горілки покуштувати. Благаючи іншого отамана, аж слізми обливався вірний Турів побратим; а в Січі великого стояло таке щире побратимство.

Як ось іде просто до стовпа батько Пугач. Цього похмарного дідугана не посмів Богдан Черногор нічим попрікнути; а де вже на його сваритись? Хоч-же-б його й бажав благати, то й язик не ворочається. Так як молодий цуцик ховається під ворота, побачивши старого сусідського бровка, так бідний чорногорець оступивсь геть, даючи до рогу жорстокому дідові. А той прийшов до стовпа, випив коряк горілки, іще й похвалив, що добра горілка, закусив калачем, узяв у руки кий.

— Повернись,—каже,—сякий-такий сину!

Сердега повернувся, а він йому так одважив кием по плечах, що аж кістки захрумтіли. Однак Кирило Тур показав себе добрим запорожцем: і не зморщивсь, і не застогнав.

— Знай, ледащо, як шанувати козацьку славу!—сказав батько Пугач, положив кий та й пішов собі геть.

Дивлячись оддалеки на запорозький прочухан, Петро поміркував, що не багато Кирило Тур ви-

держити таких гостинців. Жаль йому стало нетяги; підійшов до його, чи не дасть якого завіту сестрі та матері.

А Богдан Черногор думав, що він хоче попробувати, чи кріпкі в Тура плечі; заслонив свого побратима спиною, схопивсь за шаблюку та й каже:—Море! я не попусти усякому захожому знущатись із мого побро! Доволі й своїх братчиків.

— Багацько-ж, мабуть, і в тебе в голові мозку!—каже Кирило Тур.—Пусти його; це добра людина; у багно тебе не втопче, як зав'язнеш, а хіба з багна витягне. Здоров був, братіку! Бач, як гарно в нас трактують гостей? Це вже не гарячі млинчики, пане брате! Вип'ємо-ж по коряку меду, щоб не так було гірко.

— Пий, брате, сам, а я не буду,—каже Петро,—щоб іще ваші діди не звелили оддячити тобі києм.

— Ну, бувайте-ж здорові, братці! — каже Кирило Тур;—вип'ю я й сам.

— Що сказати матері та сестрі,—поспитав Петро.

Згадавши про матір та про сестру, Кирило Тур похилив голову, далі й каже з пісні:

Ой, которий, козаченьки, буде з вас у місті,
Поклоніться старій неньці, нещасній невісті:
Нехай плаче, нехай плаче, а вже не виплаче,
Бо над сином, над Кирилом, чорний ворон кряче!

— Це таки й станеться з тобою, превражий сину!—каже підходячи один січовий дід; а за ним іде ще троє.—Не вповай,—каже,—на те, що молоді тебе обходять; ми й самі тебе вкладамо, ось дай лиш випити нам по коряку горілки.

Та й узяв коряк; зачерпнув, випив, покректав, та, взявшись за кий, і каже:—Як вам здається,

батьки?—Я думаю, дасть йому раз по голові, та й нехай пропадає ледащо!

— Ні, брате,—каже другий дід;—ніхто з нас не знає, щоб коли-небудь бито винуватого по голові. Голова—образ і подобіє боже: гріх підіймати на неї кия. Голова нічим не винна: «із серця ісходять помишлення злая, убийства, прелюбодіянія, любодіянія, татьби»,—а голова, брате, нічим не винна.

— Так що-ж, брате,—каже третій дід,—коли того проклятого серця дубиною не достанеш? А по плечах не добити нам цього вола й обухом. А шкода пускати на світ такого гріховода: і так уже чор-знає на що переводиться славне Запорожжя.

— Послухайте, батьки, моєї ради,—каже четвертий дід.—Коли Кирило Тур видержить цей прощухан, то нехай живе: такий козарлюга на що-небудь здасться.

— Здасться? — каже, ідучи мимо, батько Пугач.—На якого біса здасться такий гріховодник православному християнству? Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я молотив-би його, поки-б увесь цебер горілки випив. Бийте, батьки, превражного сина!

Тоді діди випивали, один за одним, по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Турові по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволі, що аж плечі хрумтіли. Інший давно-б уже звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усі чотири кий, не покривившись; іде, як одійшли діди, і шуткував із своїм гостем.

— Добре, — каже, — парять у нас у січовій лазні, нічого сказати! Після такої припарки не заботають уже ні плечі, ні поясниця.

— Що сказати твоїй пані-матці? — питається ще раз Петро.

— А що-ж їй сказати? — одвітує Кирило Тур.— Скажи, що пропав козак ні за цапову душу, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньці та сестрі; другу одвезе у Київ на братство; там мене спокусив гріх, нехай-же там моляться за мою душу, а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі олив'яного бобу та чорного пшона, щоб було чим пом'янути на лицарських герцях Турову душу.

— Кріпись, побро,— каже Богдан Чорногор,— більш ніхто не зніме на тебе руки. От незабаром ударять у казани до обіду; тоді одпустять тебе, та й будеш вольний козак.

Мусів Петро підждати до обід, чи не потішить матери та сестри Кирилової доброю звісткою. Ходячи по віщовому місцю, постеріг він, що не один тільки чорногорець обороняв Кирила Тура: багато братчиків, зустріваючись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: «Ось тільки поквапся на горілку, то виціджу я її з тебе хутко!» Як-же вдарили в казани до обіду, тоді ціла купа запорожців кинулась до Кирила Тура; одв'язали од стовпа, обнімали і поздоровляли по бані.

— Ну вас ік нечистій матері! — каже Кирило Тур.— Коли-б самі постояли у стовпа, то одпала-б охота обніматись.

— А що, дияволів сину! — каже, підходячи, батько Пугач.— Смачні киї кошовії? Може, тепер плечі болять так, як у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, вражий сину, приложи оце листя, так завтра мов рукою зніме. Бито й нас де за що замолоду, так знаємо ми ліки цього лиха.

Роздягли братчики Кирила Тура, а в Петра аж мороз пішов по-за шкурою, як побачив він білу його сорочку, що сестра-жалібниця шила й мережила, усю в крові; іще й поприкипала до ран. Кирило Тур аж зуби зціпив, щоб не стогнати, як почали оддирать її од тіла. Батько Пугач сам приложив йому до спини широке якесь листя, помазавши чимсь липким.

— Ну, — каже, — тепер ходи здоров, та не скачи в гречку, а то пропадеш як собака!

Тоді братчики з веселим гуком підняли діжки з медом та з горілкою, узяли стужку з калачами та й повели Кирила Тура до обіду.

Обідали добрі молодці на траві, під дубами, усякий курінь особе, із своїм курінним отаманом. Діди обідали в гетьманському курені; тільки Пугач прийшов на трапезу до Кирила Тура, і то вже була велика честь усьому куреневі. Кирило Тур уступив йому своє отаманське місце, а сам сів коло його. Два кобзарі, сидючи навпроти них, іграли усяких лицарських пісень і виспівували про Нечая, про Морозенка, про Перебийноса¹¹⁵), що здобули на всьому світі несказаної слави; виспівували і про Берестецький рік, як козаки бідували та, бідуючи, серце собі гартували,— і про степи, і про Чорне море, і про неволю і каторгу турецьку, і про здобич та славу козацьку; усе поважним словом перед товариством викладували, щоб козацька душа і за трапезою росла угору.

Поблагословивсь ото батько Пугач до трапези; усі взялись за святий хліб, усяк виняв з кешені ложку (бо січовикові без ложки, що без люльки, ходить не годилось); як ось Кирило Тур, озирнувшись кругом, і каже:— Ех, братчики! мені памороки забито киями, а в вас, мабуть, ізроду в го-

лові ключця. Коли-ж це в світі видано, щоб випроводить гостя з коша на тщесерце?

— Пане отамане! — кажуть. — Борони нас, боже, од такої скнарости! Про якого це ти гостя глаголеш?

Коли-ж тут саме і йде Богдан Черногорець із Петром.

— Ось мій гість! — каже Кирило Тур. — Це, коли хочете знати, син Паволоцького попа, той самий, що, як стукнувся із мною за Київом, то аж поле всмінулось.

Раді були усі братчики, побачивши Шрамового сина. Давно вже вони чували про його лицарство. Інші, уставши, обіймали його як брата, другі потіснились, щоб було йому місце.

— Сідай біля мене, синку, — каже батько Пугач. — Ти добрий козак. І батько твій добрий козак, тільки здурів на старість. Коли-б ще й йому тут не склалось лиха, бо на раді без біди не обійдеться.

— Що буде, те й буде, — каже Петро, — а буде те, що бог дасть.

— Що? може, думаеш, ваша візьме? — крикнув грізно супротив його батько Пугач. — Чортового батька візьме! Не дурно ми вчора з Іваном Мартиновичем стрічали царських бояр, а вже стрічали ми їх не з порожніми руками. Перевернемо ми догори усю вашу старшину!

— Знаєш що, батьку? — каже йому Петро. — Шкода, що молодому старому не до ладу вчити, а я сказав-би тобі гарну гуторку: не хвались, та богу молись!

— Молились, козаче, ми вже йому добре, — одвітує батько Пугач; — уже господь усі душі повернув до нашої сторони. Підвернемо тепер ми під

корито ваших полковників та гетьманів; заведемо на Україні інший порядок; не буде в нас ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого; усе буде в нас обще... Е, козаче! — каже знов ласкавим голосом, — та в тебе, бачу, нема ложки! Що то не нашого поля ягода! У вас, городових, усе не по-людськи робиться: їдять із срібних мисок, а ложки при душі кат-ма. Зробіте йому, хлопці, хоч із бересту або з скоринки ложку, а то скаже батькові: «Там вражі запорожці голодом мене заморили». І так уже старий пеклом на нас дише.

На обід у запорожців мало подавали м'ясива, а все тільки рибу. Добрі молодці, як ченці, м'яса не любили. Посуда була вся дерев'яна, і чарки й коряки — усе з дерева. Трапезуючи, добре тягнули братчики горілку, мед, пиво, однак ніхто не впивсь, так-то вже повтягувались.

Більш од усіх пив на цей раз Кирило Тур; хотів, мабуть, бідаха завдати собі хмелю, щоб не так боліли плечі, та й хміль не подолав його. Зробивсь тільки дуже веселий, і як устали з-за обід, та як почали братчики танцювати під бандуру, він і собі пішов навприсядки; качавсь колесом і виробляв такі викрутаси, що ніхто-б і не подумав, що цього козака бито недавно киями. Запорожці не навіщались із такої терпеливості.

Петро мій після обід хотів іти додому, так Кирило Тур придержав його та й каже:

— Постривай, брате, і я поїду. Після такої бані не довго покріпишся. Перед товариством сором кволитись, а дома заляжу до завтрього.

От, погаявшись іще трохи, звелів Кирило Тур осідлати двоє коней, та й поїхав з коша, шепнувши щось побратимові. Дорогою Кирило Тур точив усякі баляндраси, далі й каже: — Приставай, брате,

в запорожці. Якого тобі чорта тратить літа між тим нависноголовим городовим козацтвом?

— А що ти думаєш?—каже Петро:—я вже й сам не раз про це мізкував.

— От люблю козака!— мовив запорожець.— Якого біса доживешся ти в городах? Города твої швидко вже догори ногами стануть.

— Що вже й споминати про це, Кирило?— каже Петро.— Сам я бачу, що біда надходить звідусюди. Однак скажи мені щиро, нехай-би хто, а ти вже чого йдеш против Сомка?

— Ех, і ти-ж голова!—одвітує Кирило Тур.— Хто-ж против його йде? Що я вкрав у його молододу, це ще лихо не велике. Молодої йому зовсім не треба: инше готується йому весілля! Та й не одному йому. Заграють вашій городовій старшині у запорозьку сопілку так, що затанцюють нехотя. Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, так швидко воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода несе... Побачимо, що станеться з вашою Україною, як приймуться няньчити її такі няньки!

— Не доберу я толку в твоїх річах, — каже Петро.—Що за охота тобі мене морочити? То заговориш буцім щиро, то знов туман у вічі пустиш. Покинь хоч на часинку своє січове юродство. Я чоловік без хитрощів: чому-ж-би й тобі не говорити просто?

Запорожець зареготав.—Ой, козаче,—каже,—козаче! Та хіба-ж на світі хоч одна проста дорога? Думаєш іти просто, а зайдеш чорт-знає куди! Хотілось-би чоловікові чесно положити живот за віру християнську, а лукавий підлізе та й уплутає

незнать у які тенета. Хотілось-би чоловікові «не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителів», так що-ж? Не всякому рівняти з божим чоловіком. У того й думка й серце «у законі господньому, поучається він закону божому день і ніч»; а в такого ледачого, як я, хоч-би думка і так і сяк, так серце не туди тягне...

— Куди-ж тебе тягне серце? — спитав Петро.—Невже катюга знов думає про сало, дармо що натовкли вже пикою об лаву?

— Пху! — аж плюнув з досади запорожець.— Ти йому образи, а він тобі луб'я! Голодній кумі хліб на умі. Згинь ти з своїми бабами! Доволі чоловікові і без них смутку.

— Ну, а куди-ж-би тебе ще тягнуло серце?— каже Петро.

— Куди-б воно мене тягнуло! — каже запорожець, та й здихнув так важко, що Петро аж усміхнувся; думав—яка вже нова вигадка.

А Кирило Тур мов і не чує його сміху; смутно похилив голову, ніби й забув на товариша, та й почав собі читати на пам'ять із Іеремії (Петро, слухаючи, аж здивувався): «Чрево моє, чрево моє болить мені, смущається душа моя, терзається серце моє. Не умолчу, яко глас труби услишала душа моя, вопль рати і біди. Доколі зрїти імам біжащих, слишаш глас трубний? Понеже вожді людей моїх синове буйніі суть і безумніі; мудрі суть, еже творити злая; благо-же творити не познаша»... —Ух!—каже, здригнувшись.—Братіку, мені не знать що показалось... Проклятий прочухан зачинає кидать мене в тряцю. Та ось і моя хата. За сну, так усе минеться.

Приїжджають до хати, а назустріч їм вибігають мати й сестра Кирилова. Як-же то зраділи сердечній, то й розказати не можна! Одна бере за поводи коня, друга тягне запорожця з сідла, а він тільки всміхається.

— Бачте,—каже,—я вам казав, що нічого журитись! Та вже, мабуть, вас так бог створив, щоб усе киснути.

Хочуть його обняти, а він руками їх одпихає:—Ні вже,—каже,—цього не буде. І так братчики трохи не прогнали з куреня, що провонявсь, кажуть, бабою.—А Петру шепче:—Тепер мені так до обнімання, як грішнику до гарячої сковороди.

Хотів Петро зараз іти додому, так Кирило запросив на чарку горілки; та й стара няня і сестра Кирилова, кланяючись, просили, щоб хоч заглянув у хату.

— Ну, пані-матко!—каже Кирило Тур;—давай-же нам тепер такої горілки, щоб і сам диявол зайшов у голову! Та давай цілу боклагу; таким лицарям, як ми, пляшки й на одного мало.

Як-же внесли з комори горілки, Кирило Тур, замість щоб шанувати гостя, узяв боклагу та й почав цмулити з неї як воду. Мати, боячись, щоб він не перепивсь, хотіла одняти боклагу, а він:—Геть, мамо, геть! Чоловік не скотина, більш відра не вип'є.

І почав знов цмулити, поки, знемігшись, упав без пам'яті на землю. Усі стривожились, а один Петро тільки знав, що цьому за причина. Він поміг жінкам підняти Кирила Тура з землі і положить на перину; далі попрощавсь і пішов до Гвинтовчиного хутора, міркуючи про все, що чув і бачив.

Тим часом Шрам Паволоцький, занедбавши свою старість, поспішав, мов простий гонець, до Батурина. Сонце ще не вирізалось із-за левад, як переїхав він Ніжен; іще тільки де-коли просвічувало скрізь берези. Іще народ і до череди не вигонив. Шрам і рад, що ніхто його не бачив, бо в ту смутну годину інший опияка не побоявсь-би вхопити і попового коня за поводи, питаючи, чия сторона. Як ось чує над шляхом у гаю гомін.

Одні кричать:—На шаблях!

А другі:—На пістолях!

— Куля лукава: кладе правого й винуватого, а з шаблею кому бог погодить.

— Ні, шабля — чоловіча сила, а куля — суд божий.

— Та ось пан-отець іде, — крикнули інші, — нехай він нас розсудить.

Дивиться Шрам, аж у гаю зійшлась купа люду чимала. Одні-ж у кармазинах і при шаблях, а другі в синіх каптанах та сіряках, без шабель, тільки де-котрі держать рушниці на плечах.

— Чого оце, — питає Шрам, — попередили ви сонце, щоб зчинити гвалт? Хіба ще мало буч по Україні?

От де-які пошাপкували його та й кажуть:

— Зібрались ми, пан-отче, на божий суд; нехай господь розсудить людську кривду.

— Яка-ж, — питає, — сталася кривда і од кого?

Кажуть:—Та от, бач, полюбив молодець дівчину, ну й дівчина не од того. Молодець-же нашого міщанського роду—син нашого війта, а дівчина, бач, роду шляхетського—дочка пана Домонто-

веча. От і заслався молодець до дівчини; а в сватах пішли не аби які люди,—бурмистрове та райці магістратській. Так що-ж-би ти думав пан-отче? Як привітав їх пан Домонтович? Розлютувавсь, мов на свою челядь; назвав хамами, личаками. — Не діждете, — каже, — і рід ваш не діжде, щоб Домонтович оддав дочку за гевала!

— От як розвеличалась ледача шляхта!—перехопили тут інші з синьокаптанників. — Це тії, що впрохались у батька Хмельницького на Україну! А якби не пустив, то пропадали-б з голоду в Польщі!

— Цитьте, цитьте, горлатії ворони!—озвались тут де-які з кармазинів;—дайте й нам що-небудь вимовити. Невже ви хочете, щоб за вашого війтенка отець силував одним одну дочку?

— Який, — кажуть, — враг просить його силувати? Вона з дорогою душею піде!

— Чого-ж це так? — одвітують кармазини.— А може й гарбуза втелющить.

— Гарбуза? Ні, не гарбузом тут пахне, коли сама дала війтенкові каблучку.

— Годі, годі квакати!—кажуть кармазини.— Побачимо ось, чия візьме.

— Розводьте бойців! — кричать інші.

— Як-же їх розводить, коли не згодились, чи на pistolsях, чи на шаблях? Нехай розсудить пан-отець. Скажи нам, будь ласка, пан-отче, — обернулись до Шрама,—як лучче дознати суда божого, чи pistolsями, чи шаблями? От брат стає за сестру, а жених за себе і за все мішанство. Коли жених поляже, нехай потішаться кармазини; як-же поляже кармазин, тоді дочку нам подавай, хоч лусни! Не сховаєшся од нас ні за високими ворітьми, ні за привілеями!

— О, щоб вас господь побив праведним громом!—каже тоді Шрам.

— За що це ти нас так проклинаєш?—каже, зумившись, громада.

— О, голови, сліпіі і жорстокі!—глаголе знову Шрам. — Як збирається на небі хуртовина, то й звірюка забуде свою ярость; а ви перед самою бурею заводите криваві чвари!

І помчавсь од них не-обзир.

У Борзні заїхав Шрам одпочити до сотника Білозерця. Білозерець був старосвітський сотник, іще-то з тих, що перші озвались потиху до батька Богдана: «Єднай, батьку, Україну, а ми тебе виручимо». Так знав його Шрам добре, і були вони приятелі.

Тільки що доїзжає до воріт, аж сотник виїзжає з двору. Пізнав Шрама, і сам не знав, що робить од радости.

— Ну, батьку,—каже,—у саму годину завітав ти до нас у гості!

— Бачу я й сам. Бодай лучче нічого не бачить!

— Куди-ж оце?

— Та в Батурин-же, до навісного діда Васюти.

— Е, уже раду рушили!

— Як?

— А так. Ось заїдьмо лиш до господи.

Заїхали, ввійшли до світлиці, сіли кінець стола. Тода Білозерець і почав розказувати.—Так і так,—каже,—Навісноголовий Васюта коверзував-коверзував, далі таке вигдавав, що ледве й сам не пропав. «Присягайте мені,—каже,—на послушество гетьманське, а не присягнете, то тут вам і капут». Наустив вражий дід піхоту, та хотів так

придавить у Батурині старшину, щоб і не писнула. От як у нас тепер завелось!

— Та чого доброго й ждять од такого, що полизав лядських полумисків? — каже Шрам. — Уже коли ти був раз Золотаревським, то Золотаренком ¹¹⁶) ізнов не будеш! Ну, що-ж старшина?

— А старшина, — говорить Білозерець, — почала його усовіщувати: «Побійся бога! Чи тобі-ж довго жити на світі? Нехай-би молодшії гетьманували. Ей, пане полковнику! Не удавай Сомка на Москву зрадником! Держись за його; то ще й сам і всі ми поживемо з упокоєм». Куди! Розходивсь наш дідуган: «Скоріш у мене волосся на долоні виросте, ніж Переяславський крамар буде гетьманом! За мене бояри на Москві тягнуть, за мене Брюховецький з запорожцями стоять. Ось я послав уже посланця до Зінькова». — «Не йми, — кажуть йому, — віри запорожцям: вони тебе у-очевидячки ошукають. Приїзжають до тебе з Січи за для узяття тільки подарунків. Ми тебе гетьманом, ми тебе гетьманом оберемо! А там своє на умі. Хіба не знаєш, яким вони духом на городову старшину дишуть? Це в них обичай давній!» Де тобі! І слухати не хоче. Як ось і гонці з Зінькова. «А що? — Еге! — кажуть, — прощайсь, пане полковнику, з гетьманством. Там запорожці таке провадять, що аж слухати сумно». «А князь-же що?» — «А що князь? Князь із запорожцями за пані-брата, а твої подарунки приняв у сміх, бо в його й свого доволі». Васюта й руки попустив. Тоді старшина за його, а піхота й собі потягла за старшину; та до того прийшлось, що трохи сам Васюта не наложив головою. Як ось од Сомка лист до Васюти.

— Од Сомка? — питає Шрам, здивувавшись.

— Од його самого, од Якіма Сомка.

— Із Переяслава?

— Ні, із Ичні. Сомко вже в Ичні.

— Не сподівався я, — каже Шрам, — щоб Сомко так скоро переміг себе.

— Еге! — одвітує Білозерець; — крута година наступила. Пише до Васюти: «Во ім'я боже, ти, пане полковнику Ніженський, і всі, під його рукою будучі, послухайте мого голосу, не погубляйте отчизни. Чи вам, каже, лучче оставатись під рукою свинопаса Іванця, чи під лицарською рукою Переяславського Сомка? Забудьмо всякі чвари. Не час нам тепер враждувати, час за козацьку честь постояти. Я, каже, жду в Ичні. Хто єсть вірний син своєї отчизни, збирайтесь до мого боку. Не попустимо гетьманської булави в ледачі руки... Бачить тоді Васюта, що нікуди дітись, давай старшину до Ичні прохати, та й рушили всі з Батурина. І я оце, де-що впорядкувавши, туди-ж їду. Так намовились між себе, щоб уже всіма голосами Сомка обрати і присягу йому виконати, і при йому всім стояти.

— Так чого-ж гаятись? — каже Шрам. — На коней та до Ичні.

— Господи! — сказав, дивуючись, Білозерець. — Чи тебе господь сотворив із самого заліза, чи що. Ні рани, ні літа тебе не одолювають.

А Шрам йому: — Як треба рятувати Україну, байдуже мені і літа й рани. «Обновиться яко орля юність моя». На коня, на коня! Нічого гаятись!

— Та вгамуйсь, бога ради! Хоч дух переведи, хоч чарку горілки випий та закуси!

Сяк-так осадив Білозерець Шрама. Шрам уже й сам тоді почувсь, що треба дати собі пільгу.

Виїхали з Борзни. Чи проїхали з десяток

верст, чи ні, як назустріч гонець до Білозерця, щоб простував уже під Ніжен. — Військо гетьманське пішло, — каже, — туди ще зранку, а Сомко гетьман з Васютою і з іншою старшиною тож із Ічні рушили. Уся старшина присягу виконала Сомкові на послушення в ринковій церкві Ічанській, та, почувши, що вже бояри під Ніженом, просто з церкви на коні, та й рушили до Ніжена.

— Заворушилися наші! — каже Шрам. — Слава тобі, боже! Ну, не тратьмо-ж часу й ми.

Повернули коней на Ніженську дорогу, їдуть спішно. Виїжджають на Ічанський шлях, недалеко од Ніжена, аж глянуть — і Сомко з Васютою їде. Старшина за ним купою. Повітавшись, Шрам раз і питає: — А що, пане гетьмане, яково?

— Не журись, батьку, — каже Сомко: — усе буде гаразд. Уже як ми з паном Золотаренком узялись за руки, то нехай устоїть против нас хто хоче. Лубенський, Прилуцький і Переяславський полки я виправив з Вуяхевичем під Ніжен, а Чернігівський буде туди сьогодні на ніч. Чого-ж ти іще супишся?

— Ти кажеш, пане гетьмане, що з Вуяхевичем полки виправив? — питає Шрам.

— З моїм генеральним писарем, — одвітує Сомко.

— Та то-то-ж! Не дав-би я йому гетьманського бунчука під таку годину.

— Е, батьку! — каже Сомко. — Тобі бо вже дуже зневірилися люди.

— А ти, синку, дуже багато имеш їм віри. Я чував про Вуяхевича де-що не гарне.

— Е, годі! Ти мого Вуяхевича не знаєш. Ніхто лучче його не вмів гамувати козаків: тим я й дав на цей день йому бунчук, а не іншому.

— Похмурна, похмурна година! — каже сам собі Шрам.

— Не така ще, як тобі здається, — сказав Сомко.

— Дай, боже! А що ти скажеш про поспільство, що купиться коло Ніжена, нехай бог криє, наче як було на початку Хмельниччини? Це все брюховці!

— Нічого не скажу. Мені більш їх жаль, ніж досадно; більш досадно, ніж страшно. Поки в мене в таборі козаки та гармати, я ні про що й гадки не маю. Ти думаєш, може, мене дуже засмутили миргородці та полтавці з зінківцями? — Не засмутили вони мене, а преогорчили. Не те мені шкода, що три полки одпало, а те, що честь, правда поламана.

— О, голову ти моя золота! — подумав Шрам. Коли-б то так усі, як ти, дежалися чести та правди! А то на кого не зглянеш — усяке, мов звірюка, про свою тільки шкуру та про свій берліг дбає.

Уїхали в місто. Тільки що переїхали Галатовку урочище, аж ось перегородила їм дорогу процесія: несли мертвого.

Питається Шрам: — Кого ховають?

Кажуть: — Війтенка.

— Що сьогодні з Домонтовичем на божий суд ставав?

— Того самого. Не послужила фортуна горю пасі. Тільки стялись на шаблях, зараз так і положив його вражий кармазин.

— Е, ні бо! — перебив тут хтось із боку. — Перше Домоновиченко влучив війтенка по лівій руці, — кров так і задзоркотіла. Мій батько сам там був, так розказував. Шарпонував та й каже:

«Годі, буде з тебе!» А війтенко: «Ні, або мені, або тобі не жити на світі!»—«Так нехай-же, каже, господь успокоїть твою душу»,—та й почав налягати ще більш на війтенка. Поплямував його скрізь ранами. «Ей, каже, годі! Пожалуй сам себе!» А той маха та й маха наосліп, аж поки дано йому так, що й покотивсь, як сніп.

— Нехай, нехай! — каже ще один, ідучи мимо.—Візьме колись і наша.

Дивиться Шрам, аж за труною того війтенка трохи не весь Ніжен піднявся; і все самі міщани: жадного в кармазинах. Дивиться Васюта, аж за міщанами сунуть і козаки ніженські, і все тільки товариство: жадного сотника, ні отамана. Ідуть, утупивши очі в землю, і мов не бачать ні гетьмана, ні Васюти з старшиною. Шрам тільки похитав головою. Нічого не сказав і Сомко, дивлячись, що козаки, замість табору під містом, опинились на війтенкових похоронах, наче в свого полковника, та ще під такий великий час. А старшина тільки між собою зглядувалась. Зрозумів, мабуть, щось і Васюта; бо, скоро перейшли похорони, зараз, одклонившись гетьманові, повернув до свого двору. Старшина Ніженського полку теж роз'їхалась по дворах; а з других полків поїхали за Сомком до табору. А табор Сомків стояв під Ніженом, за Біляківськими левадами.

Доїзжають до табору, аж у таборі ще оддалеки чуть гомін, галас. Приїзжають ближче, аж округи табору жадних бекетів. Козаки змішались, як у бразі гуща; той туди, той туди йде, і жадного порядку між ними немає. А тут ще почало темніти, так Сомкове військо—наче те море, що спереду ще хоч видно, як хвилі ходять, а дальш, у темноті, так уже тільки реве та бурхає.

Добравшись до свого намету, Сомко зараз звелів позвать перед себе Вуяхевича. Кинулись шукати його по табору, та не так-то його й знайти у такій мішанині. Сомко напавсь на підручників генерального писаря, сердивсь, кричав; далі бачить, що тим серцем мішанині табаровій не запобігне, розіслав старшину по всьому обозові козаків гамувати, а сам сів на коня і поїхав по-між наметами. Шрам їхав за ним, похмурний, як ніч, що надходила.

Аж ось і генерального писаря уздріли. Той давно вже їздив по табору, гамуючи козацтво, тільки од його гамування іще гірш підіймався гомін.

— Вржжі діти! — кричить, — печури! Навчимо ми вас старшину шанувати! Не будете ви в нас копилить губу, як тії запорожці, що всі в них рівні. Порівняємо ми вас так, що й не захочете. Мало чого не буває, що запорожцям усюди своя воля, що з ними старшина й гетьман за пані-брата. Пожалуй! У них нема ні вбогих, ні багатих; так на те-ж вони запорожці, козаки над козаками. А ви що? Мужики! Тая-ж мужва! Та ми вас, вражих дітей, батогами! Ось нехай лиш рущать раду,—ми вас повернемо в земляну роботу! Дамо ми вам знати козацькую вольність!

Так вигукував військовий писар, і байдуже йому, що круг його наче море іграє. І, так як от хвилі розходяться перед байдаком, а ззаду знов бурчочучи зливаються, так тії козаки спершу розступляться, щоб дати дорогу писарському поїзду, як-же проїде, то й зачнуть іззаду вигуквати: — Чи чуєте, що пан писар глаголе? Ми мужва! Нас батогами! Сипать вали по городах нас приставлять! Так ми будемо працювати, а

старшина одпасувати боки, оруднуючи нами? І так ще мало нам зневаги? Вали сипати? Не діждуть-же вони цього! Не діждуть, не діждуть!—гукали ще голосніше ті, що були дальш од писарського поїзду.

А військовий писар, хоч і чув, та не озиравсь. Він своє козакам провадив.

— Пане писарю, — каже Сомко, перестрівши його. — Що оце в тебе за порядок? Хіба на те я дав тобі бунчука?

А той уклонивсь, правда, низенько, та й каже:

— Та от, пане ясновельможний, яке тут лихо. Недалеко звідци табор запорозького гетьмана...

— Гетьмана! — крикне Сомко, що аж покрив увесь галас. — Хіба в тебе й опріч мене єсть гетьман? Так убирайся-ж до його їздить на свинях! — і вирвав у його з рук бунчук гетьманський.

Почувши Сомків голос, зараз круг його всі замовкли: — Гетьман, гетьман прибув! — пішло скрізь по таборі; і скоро рознеслась така чутка, зараз де-які бурлії схаменулись, подумали про свою голову. Сомко бо жартів не любив. Щирий і незлобивий був лицар, та вже-ж як і допечуть йому, то стережись тоді кожен. У таборі в його або в поході знай свою лаву — не так, як у інших. Тим-то й били сомківці неприятеля всюди, де тільки стинались. Знали, чого стоїть Сомко, усі старії, значні козаки; а військова чернь про те байдуже: їй аби воля. От під цю-то волю й під'їхав Іванець із своїми запорожцями, і пішло усе як у казані кипіти.

— А що, пане гетьмане? — каже Шрам. — Може, ще й тепер за свого писаря заступишся?

Сомко тільки махнув рукою і поїхав до свого намету.

— Дай, лиш, сину, мені свого бунчука, — каже Шрам: — я ліпше од якого-небудь недоляшка в тебе попорядкую.

Сомко оддав йому мовчки.

— Бідна козацька голово! — подумав сам собі Шрам. — Отак-то завсіди доводиться нам та честь та слава! Збоку дивляться люди, дивуються, що блищить, сіяє, а в серце ніхто не загляне. Тут день і ніч мізкуєш розумом, не знаючи спочинку, а тут під боком гадюки сичать і на твою душу чигають.

Так собі мізкуючи, обійшов він з бунчуком увесь табор і всюди постановив варту, щоб ніхто вночі з табору не вештавсь, і до табору нікого без оклику не звелів пускати. Та й ні на часиночку не дав собі одпочинку. Де козаки чи кашу варили, чи круг огнища за салом на спичках сиділи, тихії речі не про що вже, як про чорну раду, ведучи, він до них і пристане; і як спом'яне старого Хмельницького, як тоді в козаків була воля й душа єдина, то козацтво наче й протверезиться. А иншій громаді Христову притчу розкаже, схилляючи буїї душі до кротости та до любови; то козаки, так як тії бджоли од кропила, погудуть та й осядуть.

І добре-б воно було; може-б, Шрам і до кінця козаків утихомирив, так отже — як за тим сіятелем по ниві, так і за Шрамом Паволоцьким, слідом ходив диявол і всівав плевели в пшеницю. А той диявол не хто був, як полигач Брюховецького, Вуяхевич. Надувшись мов той сич, приходив він із своїми підручниками мимо козацькі купи, і, бачиться, нічого злого й не діє, тільки то там, то сям що-небудь блявкне, та так-же то козаків гірким словом зневажає, так їм-же те нещасне пан-

ство та гетьманство в вічі тиче, що козаки, при-
слухаючись, тільки вуси кусають. І, як от рибал-
ка, їздячи човном, кукольван розсипає, так той
потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в
козацькій душі.

Аж ось наступила темна, глуха ніч; і добре їй
зле опочило. Чи спав-же то Сомко гетьман, чи ні,
а Шрам не змигнув оком і на годину. Ніхто-б не
розказав, ніхто й не описав-би всіх його думок.
З тяжкою од клопоту головою ходив він од варті
до варті, частенько поглядаючи против Романов-
ського Кута. А в Романовського Куті широкі ду-
би од огнищ світяться; через поле чути глухий го-
мін; ячать здалеку людській голоси, наче та хви-
ля на морі перед лихою бурею.

XIV.

Розкажемо-ж тепер, що діялось у дому в Гвин-
товки, як отак працював наш Паволоцький Шрам.
Мабуть, тоді вже така година була, що й тут
якось не було ладу ні між жінками, ні між чоло-
віками. У жіночій громаді не йшла в лад ота кня-
гиня, жона Гвинтовчина. Одно, що вона пані ве-
ликого коліна, а друге, що з діда, з прадіда вона
ляшка й католичка, так уже тут як не підходь, а
не потоваришиш щиро.

А в чоловіків вийшло своє безладдя. Череваневі
було якось дивно, що Гвинтовка наче іншим
чоловіком зробився. Знав він його замолоду добре.
Жвавий був козак. Як було пустить Хмельниць-
кий по Польщі загони, то вже ніхто дальш його
не пробереться; і говорять було козаки: «О, да-
леко наша Гвинтовка досягає!» І вже чи в ком-
панії, чи що, так Гвинтовка друзяка та й годі.

Тим-то й полюбив його Черевань, і сестру в його
засватав. Отже й тепер він, бачиться, той-же, та
ні: усе в його стало якось хистко, і слово його,
хоч і бойке, та не таке тверде й щире, як прав-
диво-козацьке слово. Простий був чоловік Чере-
вань, а й йому стало розумно, що тут щось та
не так.

— Як оце, Михайле, в вас учинилось,—пита-
ється Гвинтовка в Череваня,—що свою Лесю
заручив за гетьмана?

— А чом-же, бгате, — каже Черевань, — чом
нам не заручити дочки хоч-би й за гетьмана?
Хіба-ж ми зроду з гетьманами хліба-соли не їли?

— Хто-ж це говорить?—сказав Гвинтовка.—
Дочка моєї сестри зуміє показати себе на вся-
кому місці; тільки що зробили ви діло спішно, та
коли-б воно не вийшло смішно!

— Проти чого це закидаєш? — питає Чере-
вань.

— Против того, що тепер, під цю завірюху,
того й гляди, що спіткнешся...

— Нехай, братіку, — каже Черевань, — спо-
тикаються наші вороги, а не пан Сомко!

— Ге-ге! — Гвинтовка йому.—Спотикались і
луччі од твого Сомка. Виговський, здається, добре
сидів на гетьманському столі,—от-же Гадяцькі
пункти і того зіпхнули. А кажуть, що Сомко хо-
че теж із москалем по Гадяцьких пунктах торгу-
ватись. Коли-б свого не проторгував! От Іван
Мартинович ліпше видумав, що без торгу береться
до гетьманства. Тим-то й цар його, кажуть, у ве-
ликому пошануванні має.

— Іванцеві, бгате, — Черевань Гвинтовці, —
нічого торгуватись: він давно вже чортячі душу
запродав, так йому тепер чи турок, чи православ-

ний—усе однаково. Ось побачиш, коли він од царя не перейде до турка!

Не ждав Гвинтовка од свого зятя такого одвіту. Нічого однак-же не промовив. Буцим і не він, повів свого гостя оглядувати господарство. Там токи, повні збіжжя, там овечі кошари, там млини з ставами, там по лузі ходить табун коней; усього надбав собі Гвинтовка, на всю губу був пан. Дивувався, розглядаючи все те, Черевань: який-то його шуряк учинивсь дука! А сам собі подумав: «У мене нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вишняків: та зате жаден міщанин київський не подивиться скося на Хмарище; і покистоятиме на магістраті башта з дзиґарями, поти ніхто не скаже, що Черевань не по праву заняв Хмарище. За готові лядські дукати купив я його в магістрата, і всяке знає, що за ті дукати¹¹⁷) збудовано магістратську башту».

Огледіли, вернулись Аж ось приїхав із Ніжена сотник, Гордій Костомара.

— Що ти,—каже,—тут, пане осауле, сидючи дома, робиш? Там у місті коїться лихо!

— Яке-ж там у вас лихо? — питає повагом Гвинтовка.

— Міщани,—каже,—гуляють з козаками.

— Ну, бгатику,—озвався Черевань,—дай, боже, і по вік такого лиха!

— Та підожди, добродію,—каже Костомара:—через що і як гуляють? Бивсь на шаблях молодий Домонтовиченко з війтенком, та Домонтовиченко війтенка і одолів.

— Ну, так і амінь йому дурню! — каже Гвинтовка.

— Амінь? Ні, ще цьому ділу не скоро скажуть амінь. Ось слухайте лиш. Міщани повикочували

на вулицю бочки з пивами, з медом, з горілкою, роблять війтенкові поминки на весь хрещений мир; так козацтво поскуплювалось, як бджоли до патоки, та загуло так, що аж слухати сумно. П'ють та лають усю городову старшину.

— Ну так що-ж? Нехай собі лають,— каже Гвинтовка.

— Отак!.. А це як тобі здається, що всі значні люди, що понаїзжали на раду у Ніжен, бояться носа за ворота виткнути? Козаки блукають купами по місту та буяють, як тії бугаї в череді,— хочуть двори ламати та грабувати старшину.

— А що-ж ваш полковий суддя робить? — спитав Гвинтовка.

— А суддя й собі звонтпив, пане осауле. Страх хоч кого візьме. Коли-б ще під цю завірюху, під цю чорну раду, якого лиха не зчинилось.

— Що буде, те й буде,— каже понуро Гвинтовка.

— І тобі оце байдуже, добродію?

— І що-ж-би мені робити?

— На коня та гамувати козаків!

— Отак, гамуй йому козаків, коли полковницький пірнач у судді!

— Та що по тому пірначеві!— каже Костомара.— Козаки судді і вухом не ведуть, а тебе і без пірнача послухають. Поїдьмо, бога ради, поїдьмо.

— Послухають, та не тепер,— каже Гвинтовка, моргнувши якомсь чудно бровами.— Буде час, коли вони мене послухають, а тепер, коли пірнач не в мене, так я й не полковий старшина. Нехай там хоч догори ногами Ніжен перевернуть. Моя хата скраю, я нічого не знаю.

— Еге-ге! — каже потиху сотник Костомара.— Так, мабуть, не брехня тому, що люди про-

несли... Пане осауле полковий! Побійся бога! Мені здається, що ти щось недобре на нашого пана полковника komponуєш.

— Пане Гордію сотнику! — каже, засміявшись, Гвинтовка;— побійся бога. Мені здається, що ти щось недобре на нас із зятем komponуєш. Ось обід на столі, а ти розвів незнать яку розмову. Сідаймо лиш та підкрипімось, то чи не повеселішаємо.

Сів сотник Костомара обідати, та й страва йому в душу не йде. Пробивав то так, то сяк закидять оддалеки кручка, щоб вивідать, що в того Гвинтовки на думці, так той-же не таківський: зараз і переверне його речі на жарти. Од'їхав назад до Ніжена ні з чим.

— Послухай, братіку мій любий! — озвалась тоді Череваниха:— як говорив ти з Костомарою, то в мене чогось наче мороз по-за шкурою пішов.

— Ось лихо!— каже, обертаючи тее в жарт, Гвинтовка:— чи не пристрів тебе, сестро, Костомара? У його, кажуть, ледачі очі: гляне на коня, завидуючи, то й коневі не минеться.

— Од пристріту, братіку, я дала-б собі раду; а од твоїх річей голова в мене завернулась.

— Бо не жіноче діло до них дослухатись!— сказав понуро Гвинтовка.

— У такому, братіку, великому случаю, як оця рада, що громада, те й баба. Не перебивала я ваших річей козацьких за обідом; а зоставшись на самоті, не во гнів тобі скажу, що мені чогось страшно зробилось. Ми-ж ізмалечку, брате, навчені закону божого... Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занастивши її, другої не добудеш...

— Що то значить жить під самим Київом!—

перебив її Гвинтовка:— зараз і видно чернечу науку. А в нас у Ніжені так жінок розумні люди учать: «Жіноча річ коло припічка!»

Та й вийшов із світлиці.

Стало вечоріти. Вернувсь ото Петро Шраменко. Розказує й цей, що бачив у Романовського Куті. Череваниха-ж із Лесею вжахнулись і поблідли на виду, та й Черевань понурих голову, а Гвинтовка, слухаючи, тільки всміхається. Дивиться Череваниха на брата, і не йме очам своїм віри: що звідусюди надіходять непотішні вїсті, усяке тривожиться, сумує, а йому про все байдуже, йому мов у казці кажуть про тих зрадливих заporожців та про тії чвари.

Чом-же оце — тепер питаюсь я — чом оце Петро і Леся не зйдуться і поговорять? То було таки, хоч і стереглись одне одного, та все-таки й повітаються й погудорять де про що, як брат із сестрою, а тепер бояться й очей звести одне на одного. Е, шкода й питати! Єсть у них у обох якась думка, тайна, невимовна. Раді-б вони ту думку задавить, як гадоку-спокусницю, а тим часом против волі голублять її в серці. Тим-то вони й не сходяться до купи, тим бояться й очей звести одне на одного...

Засумувала дуже Череваниха, а Черевань, дивлячись на неї, і собі, мабуть, щось порахував: смутний сидів за вечерею, смутний устав і з-за столу. Тільки княгиня не змінила своєї постави: як та плакуча береза, що клонить і в дощ і в погоду зелені віти додолу, так і вона — чи хто сміється, чи хто плаче, у неї з серця не сходить туга.

На другий день, скоро повставали та повмивались Петро з Череванем, як ось іде козак од Гвин-

товки:—Казав пан—надівайте білі сорочки та жупани лудани, бо сьогодні буде рада; а пані прислала вам по новій стьожді до ковніра. Уже тут і бояри царські, і Сомко, і наш полковник з старшиною.

Здивувався Петро і звелів зараз собі коня сідлати.

А Черевань міркував про стьожку, що княгиня прислала:—Блакитна; чом же не червона? Козак звик червону стрічку в ковнірі носити, а це вже, мабуть, польська мода. Дармо, надінемо й польську: однаково вже тепер на Україні все почалось вестись по-лядськи.

Коні були вже посідлані. Сіли козаки і поїхали спішно. Василь невольник за своїм паном.

Гвинтовка, обернувшись, тільки сказав:—Гляди, сестро,—ти в мене тепер господиня,—щоб доволі було всячини на вечерю; бо я вернусь із ради не без гостей.

Виїхали на узлісся, аж людська юрма усе поле вкрила, а найбільш чернь-мужики. Мужики-ж і міщани валять купами, а козацтво йде лавою під місто. А під містом розп'ято царський намет, і московське військо з боярами стало. З правого боку суне з своєю стороною Брюховецький, а з лівого Сомкове військо виступає. Тільки-ж, за тими купами люду, мало що можна було й розглядіти. Хіба по корогвах можна було розпізнати, де запорожці, а де городові. У запорожців на білих корогвах тільки червоні хрести, а в городових орли і всяке малювання з золотом. Гомін чинивсь по полю скрізь такий, мов підступає Орда. Одне конем йде, друге піхом; той у кармазинах, а тії в личаках та в семрягах. Поперед себе звелів

Гвинтовка їхати чотирьом козакам, а то-б і не протовпитись до намету.

— Дорогу, дорогу пану осаулу Ніженському!— кричать козаки.

— Е, це князь наш!—гукне один у личаковому кунтуші.—Тривай лиш, недовго верховодитимеш.

А другий зупинив його:—Не дуже,—каже,— гукай супроти цього пана: я де-що чув про його од запорожців.

— Що-ж ти чув?

— Чув таке, що не дуже гукай на нього, от що!

Це-ж з одного боку. А з другого, поки проbralись трохи про-між людом, чує Петро таку розмову:

— Як ти думаєш? Чия візьме?

— А чия-ж, як не Івана Мартиновича!

— Е, постривай лиш! Он у Сомка, кажуть, в обозі доволі гармат і чорного проса; е чим у вічі заглянути; а він-то не таківський, щоб оддав доброту булаву з бунчуком.

— Будуть наші й гармати, як біг поможе. Вже козакам давно обридло стояти в старшини в порога. Хто не в кармазинах, то й за стіл не посажать.

Проїхали ще трохи.

— Чи правда пак,—питає один бурлака в другого,—що вчора ховали вйтенка?

А той йому:—А як-же? Похорони простяглись через увесь Ніжен, од Біляківки до Козирівки. Зроду ніхто таких похорон не зазнає.

Знов зупинивсь поїзд: зустрів Гвинтовка знакогого якогось пана. Той почав правити про Сомка й Іванця, як вони зустрілись у князя Га-

гина¹¹⁸). Князь іще раннім ранком зазвав козацьку старшину на пораду і там то було послухати, як привітав Іванець Сомка!

— О, Іванець—собака!—каже, низивши голос, Гвинтовка:—як уїсться в кого, то вже свого докаже. Як-же зложили бути раді? По нашому?

— А вже-ж!

— І Сомко згодивсь?

— Згодивсь по неволі. Тільки бач: Брюховецький, по уговору, пішо і без оружжя веде свою сторону, а Сомко на конях, шатно і при оружжю. Хоче, кажуть, з гармат бити, як не по його рада станеться.

Гвинтовка тільки засміявсь.—Нехай,—каже,—б'є на здоров'я!

Роз'їхались. Гляне Петро, аж і коваль якийсь тут вештається, з молотом на плечах.

— Ти запорозька сторона, Остапе?—питає в його вівчар з ціпком.

— Щоб вони,—каже,—виздыхали тобі всі до одного, тії запорожці!

— Як! За що це?

— За що? Є за що!.. Гм! сказано—не вір жінці, як чужому собаці!

— Йо? Щоб-то оце запорожець та почав до жінок липнути?

— Еге! Ти ще не знаєш цих пройдисвітів! Це, коли хочеш знати, самі паліводи!

— Йо?

— І не йо! Учора зазвали мене до коша, буцім і дсбрі. «Ось там це та те треба нам перекувати, а в нас такого дотепного коваля і зроду не було». та й давай мене поштувати. Я-ж там п'ю та бенкетую, а вони в мене в господі лихо коять. Вер-

таюсь ранком, проспавшись, аж дома вже походжено.

— Та то тобі на похмілля так іздалось, брате.

— Іздалось!—аж крикнув коваль.—А це-ж як тобі здасться? Питаю в Івася:—«З ким-же ви, синку, без мене вечеряли?»—А вона, сука, вже й перехоплює:—«з богом, скажи, Йвасю, з богом!» А дитина, звісно, мале, лукавства не знає—поглянуло на неї та й питає: «Хіба-ж, мамо, то бог, що в чорвонім жупані?»

Проїхали й мимо цих. Що ближче к царському намету, то все трудніш було пробиратись. Коло намету б'ють у бубни, а тут про-між народом ходять окличники та все кричат: «У раду! в раду! в раду!» хоч народ і без окличників звідусюди мов плав пливе. А найбільш преться того мужицтва.

— Ну, вже, брате,—каже инший,—з порожніми кешенями до жінок не вернемось!

А другий сміючись:—Заробимо лучче, ніж на косовиці! Бач, у яких пани кармазинах, які тиляги під золотом та під сріблом понадівали. Аж хрястять! Усе наше буде!

— Та й коло крамних комір руки погріємо. Казали запорожці, що все порівну між миром поділять.

Гляне Петро, аж тут між мужиками тиснеться й Тарас Сурмач.

— І ти,—каже,—оце супротив Сомка й пан-отця?

А той:—Спасибі вельможному пану Сомкові! Спасибі й твоєму пан-отцеві! Ви звикли обирати гетьмана тільки козацькими голосами, а тепер і наш міщанський речник чогось на раді стоїть!—та й потяг далі.

Ось уїзжают наші у саме колесо віщове. Узяли

козаки од них коні. Тут уже були самі козаки, так зараз і дали Гвинтовці дорогу, а за Гвинтовкою й Петро з Череванем пробравсь. Інші, зустрівшись, тисли Гвинтовку за руку. Він тільки, всміхаючись, кланявсь.

Гляне Петро, аж по-між старшиною козацькою тільки де-не-де видно у комірці червону стрічку: тут щось недобре скомпоновано!

І Черевань щось поміркував. Обернувшись до Василя Невольника:—От, бгате Василю, як тут чудна мода завелась на стьожки! У нас червоні, а тут—дивись—усе блакитні!

А той похитав головою та тільки:—Ох, боже правий, боже правий!

Пробравсь Гвинтовка у саму перву лаву, між полковники, сотники та осаули, судді полкові та обозні з хорунжими! Тут і писарі стояли з калямарями й білим папером. Посеред колеса, —а колесо одзначили таке, що з одного краю до другого ледве можна було що почути, якби перекликувались,—так посеред колеса стояв стіл під турецьким килимом. На столі лежала булава Брюховецького з бунчуком і корогвою. Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців. Тут уже він був не той, що в Романовському Куті: позирав гордо, по-гетьманськи, і тільки всміхавсь, узявшись у боки.

Аж ось скрізь царський намет увійшов і Сомко з своєю старшиною—усі в панцерах і мисюрках, з шаблями й келепами, як до бою. У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук. Два тимпанники стали перед його, з срібними бубнами.

— Гордий, пишний і розумом високий геть-

ман!—подумав Петро:—та на кого ти опираєшся, коли-б ти тільки відав! Диявол давно вже одлучив од тебе вірній душі... По тоненькій кризі ступаєш ти на свого ворога... Жаль мені тебе, золота голото, хоч ти й перепинив мені дорогу!

Так думав Шраменко, стоючи позад Гвинтовки. А кругом раднього колеса крик і гомін такий, мов Чорне море грає. Однак почув Сомко, як закричали йому брюховці.

— Положи й ти булаву! Положи бунчук і корогов, Переяславський крамарю!

Сомко звелів ударить своїм тимпанникам у срібні бубни. Ущухнув трохи галас. Він тоді, голосом чистим і поважним, мов у золоту трубу протрубив:—Не положу! Нехай скажуть мені мої підручники (і поглянув гордо на обидві боки). А вас, голодранців, я не знаю, звідки ви втерлись між козацьке лицарство!

Боже! Як схопиться гвалт: інші вже совались із колеса наперед, щоб зчинити бой: бо січовики, хоч прийшли й без оружжя, як сказав їм князь, та припасли по кийку під полою. Може-б, без бучі й не обійшло, та сивії діди, батьки січовії, стоючи перед братчиків, зупинили. — Стійте, — кажуть, — діти, стійте, ладу ждіте!

А з боку Сомкового старий Шрам, стоючи у первій лаві, поглянув на обидва боки, на своєї сторони старшину, та й каже:—Бачте, діти, з ким нам довелось важитись за гетьманство! Чи достойні-ж ці буйнії вепри дніпровії, щоб трактувать з ними по-людськи? Шаблею ми з ними розправимось! Шаблею та гарматами протверезимо цих п'яниць нікчемних!

Петро хотів-би пробратись до пан-отця. Знав добре, що тут без лиха не минеться, так хотів

задалегідь пристать до невеличкої купки вірних, що стояли круг старого Шрама з червоними стрічками. Та вже не можна було тепер жадним побитом притиснутись. А круг його стоять усе тію окаянні зрадці у блакитних стьожках та в голубих жупанах, і вже, не боючись, голосно розмовляють.

— Ну, брате,—каже один,—діждали ми свого празника; будемо панами на Україні! Нехай усяке козака знає!

— Над ким-же ми пануватимем,—питає другий,—коли всяка душа буде рівна?

— Хто тобі сказав?

— А як-же? Он, бач, тепер між козацькою старшиною бовваніють, наче гриби в траві, товстопикії бургомистри од міщан? А он пороззявляли роти на раду і мужицькі виборнії.

— Ге-ге-ге! не знаєш-же ти Івана Мартиновича. Я не таке чув, гуляючи вчора з його джурою. «Один, каже, тому час, що батько в плахті. Нехай повеличаються, як порося на орчику, а там доволі з їх буде й греблі гатити. Буде кому панувати на Україні і без мугирів. Івану Мартиновичу аби козацтво пригорнути до свого боку».

Як ось — ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагин, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корошов козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі послі, по-московському звичаю, з бородами, у парчових соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, вилужені жемчугом, сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотирі сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряж-

Ауга Б

чали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехристивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патлі, підняв грамоту високо—два дяки йому руки піддержували—і почав вичитувати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати: — Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!—А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати: — Сомка, Сомка гетьманом — І по всьому полю зчинивсь галас неказаний. Тоді й передні, бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів—усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

— Брюховецького!

— Сомка!

— Не діжде свиноїзд над нами гетьманувати!

— Не діжде крамар козацтвом орудувати!

— Так отже тобі!

— Візьми-ж і ти од мене!

І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

— Стійте, стійте лавою!—крикне Сомко на своїх.—Даймо шаблями їм одвіт!

Хто-ж виймає шаблю та горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша, не наша сила! До табору! Втікаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки та вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками, як попер-

лись.—Гетьман, гетьман Іван Мартинович!—кричати на все горло.

— Діти!—крикне на своїх старий Шрам.— Так оце ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями та ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили на двоє, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.—Ей,—каже,—годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить: — Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців за добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем поуз плече, та назад до намету. А інші там-же поклати голови. За наметом стояли їх коні. Може-б, і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Вагиним, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— Що це ти, вражий сину, репетуєш, стоячи між нашими?—крикнуть на його запорожці.

— А що-ж,—каже,—бгатці? Я свого зятя на всякому місці оберу гетьманом.

— Еге! — закричав отаман. — Це крамарів тесь! Бийте його, кабанячу тушу!

Тут де-які поточилися до Череваня, і, може-б, там йому й капут був, та Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу, пугу!—закричав:—пугу, Голоवेशко! Гаврило! Хіба не пізнав Василя Невольника? Не чіпай цього пана: він на моїх руках.

— Еге! ось де зійшлись!—каже той, пізнавши Василя;—Угамуйтеся, братчики,—каже до своїх,—багацько нам тепер роботи й без його.

Та й поперлись до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка. — Гей, — каже, — козаки, непорожні голови! Хто не забув держатись за Гвинтовку, до мене! За мною!—та й поїхав з ради до табору, держучи високо над головою пірнач із блакитною стьожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво-ж просте, реєстрове, собі, а старшина, значні козаки, собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку Ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбиравсь за ним такий поїзд, як за гетьманом. Сомко-ж із своєю купою на конях прибуває у табор до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків: — До шику! До лави! Пушкарі, ристуйте гармати! Піхота з пищаллю по між гарматами, а комонник по крилах!

Поїхали генеральні старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шикувати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує по-між лавами своїм срібним панцирем. Одна в його думка—ударить на Іванців табор, розметать, як полову, тії гайдамацькі купи, силою вирвать

бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Україні.

Іще-ж не пошикувала старшина полків, іще не крикнув він «рушай», а вже полк Ніженський з табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших!— каже Сомко.— Ну, дармо, нехай б'є первий, а ми підопремо його.

Коли-ж прибігає сам Васюта конем:— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? як?

— Отепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник Ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васютою біжать де-які й з старшини Ніженської. Сотник Костомара кричить:— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правці!

Іще Сомко не наваживсь, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскочивши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею короги, та одвернули, та зараз і почали вози своїх старшин жакувати—тих, що до Сомка прихилились. А з другого крила сомківці теж заворушились.—Якого,—кажуть,—чорта чекатимем, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом?—та, похапавши кожна сотня короги, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на радощах, — от яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:—Що це ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар на Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стоїть мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом по-між військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:—На що-ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе нас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені сгою воєводську палицю—я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору.

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім що хотять роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибоку цього бунтовника!

— Так нема ніде правди?—каже Сомко,—ні в своїх, ні в чужих!

А Іванець:—Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордість! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани!

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка;—лучче нам положити отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.—Братці мої,—каже,—милі! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безчасна Україно!—і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро

заплакали вірні козаки. — Боже правосудний! — кажуть, — нехай-же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселився тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту і всю їх вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось ніби-то Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, «Гадяцькії пункти» ознаймує людям, радячи царського величства одступати.

А князь Гагин собі компонує, як-би тих нечасних іще більш притушкувати, щоб не спливла наверх неправда, що, взявши од Іванця великі подарунки, його неситій злобі потурає. Тим часом повів нового гетьмана з старшиною в соборну Ніженську церкву до присяги. А вийшовши з церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмістра Колодія. Там міщани наготовили бучний бенкет Брюховецькому з старшиною.

XV.

Одчепившись ото Черевань од запорожців, на силу оддыхавсь, щоб промовити слово. — Бгате Василю! — каже, — давай мені боржій коня! Нехай їй біс, цій раді! От не в добру годину знесло мене з тим божевільним Шрамом!

Пішов Василь Невольник за кіньми, так куди! Завірюха кругом така, що не второпає, куди і йти. Так як скіпка на воді крутиться, попавши на чорторій, так він ворочавсь між тим ярмарком. А тут іще добре й не знає, де поставили коней Гвинтовчині козаки; так наждавсь Черевань уволю. Скрізь народ товпиться; під боки його штовхають: неборак тільки сопе!

— Де оце в нечистого мій Василь занастивсь? Бгатику, — каже до Петра, — не кидай-же хоч ти мене!.. Ой, коли-б мені добратись живому та здоровому до Хмарища! Нехай тоді радує собі, хто хоче!

Як-же ото огласили запорожці Брюховецького гетьманом, то зараз і порідшало трохи на раді. Перш ото Гвинтовка одвів своїх підручників; потім і другі сомківці рушили до табору. Тільки запорожці іграли круг гетьманського столу, як злії осі круг свого гнізда, та простий люд-селюки гули по всьому полю, що тії трутні.

З півгодини ще не знали селяни, що між козацтвом робиться. Як-же вже рушив Брюховецький з князем до присяги у місто, тоді по всьому полю чернь загукала: — Хвала богу! хвала богу! наша взяла! Нема тепер ні пана, ні мужика, нема ні вбогих, ні багатих! Усі поживемо в достатках!

— Що-ж, братища? — кажуть інші; — рушаймо панським добром ділитись! Повне місто тепер панства.

— Е, ще буде час у місті погуляти! — одвітують другі; а он козацтво Сомків табор грабує: дурна Сомкова старшина понабирала з собою самих кармазинів повні вози.

— Ну, — хто куди любля! Усюди є об віщо погріти руки.

І от — одна купа сюди, а друга туди, одна сюди, а друга туди: половина лоду до міста повалила, а половина чкурнула до Сомкового табору. По полю пооставались тільки гуляки, що на радощах понаймали музики та й водяться з ними купами, танцюючи.

Чудно було Петрові та й Череваневі дивитись на тії музики та гопакі у такий смутний час, що

плакати-б усім треба, а не веселитись. Коли-ж валить, мов тії хвилі, люд од табору; а назустріч йому купа селян од міста.

— Куди ви?—питаються.

— А ви куди?

— Ми до Сомкового табору.

— А ми до міста. Там, кажуть, є пожива!

— Е, чорта з два!

— Як?

— Так, що не пускають! Московська сторожа не пускає нашого брата в місто!

— Шкода-ж і до табору! Козаки самі там пораються, а нашому брату дають оглоблю по гамалику!

— Що-ж оце? Так це нас козаки, мабуть, убрали в шори?

— Трохи чи не так, як Виговський¹¹⁹⁾ Москву!

Як ось надбігають іще новії купи.—Біда!—кричать, — пропала справа! Чи чули, що кажуть за порозькі братчики?

— А що-ж вони там кажуть?

— От що: посунулись де-які з наших через городи, стали поратись коло панських дворів, так братчики їх киями. «Убирайтесь, кажуть, ік нечистій матері, мужва невмивана!» та й виперли за місто. Наші почали були пручатись: «Ми-ж тепер усі рівні!»—«Ось ми вас, кажуть, порівняємо ба-тогами! Ховайтесь, вражі діти, заздалегідь по запічках, поки не здобулись лихої години!

— Еге, так отака нам дяка! — закричали тоді приводці (у кожної купи був свій ватажок); стійте-ж, братці! Коли ми помогли кому злізти на гетьманський стіл, так зуміємо і з стола зіпхнути! Куптесь у полки, кричіть «у раду!» Визволимо Сомка та Васюту з неволі: тії за нас уступляться!

Заворушився люд, загомонів; піднявся по всьому полю галас. Тільки нічого з того не вийшло. Інші, поміркувавши, кажуть:—Ні, вже, мабуть, шкода перемішувати тісто, винявши з печи! Яке посадили, таке й спечеться. Буде з нас і того, що потанцювали днів зо два з запорожцями.

А другі:—Шкода, шкода! козацтво тепер стоятиме усі в одно; полатають нам боки, та з тим і додому вернемось. Втікаймо лучче заздалегідь!

Тим часом де-які ведуть таку розмову.

— Я собі таки піймав із воза в таборі сало! Буде жінці та дітям до Пилипівки!

— А я пшона мішок! Коли-б хто поміг доперти до хутора.

— Ге! що ваше сало та пшоно!—каже третій волоцюга.—Я он попав був жупан такий, що пари волів стоїть, та гаспидський козак дав келепом по руці так, що не рад-би й шестеруку! Тепер саме в косовицю доведеться поноситись із рукою! І чарки горілки не заробиш. От тобі й рада!

— Рушаймо, рушаймо додому, поки ще й ніг не поперебивали, мов кабанам у городі!—кажуть мужики.—Ніде правди діти, не на добре діло ми пустились! Ліпше зробили наші сусіди, що не послухали запорожців. Тепер стидно в село й очі по-явити: до віку будуть дражнить чорною радою?

І почав чорний люд розходитись. Замовкли й музики, затихли і скоки, і веселі гопаки по полю. Незабаром стало кожному розумно, що нічого гаразд веселитись.

Як ось почали роз'їзжатись із Ніжена й шляхта, державці, що були понаїзжали під час тієї ради. Інший привіз і жінку й дочку. Така-то була думка, що тепер з'їхалось з усієї гетьманщини ли-

бу ро кр та ка під па вж як же сп ви ми вій за ча Со те ка на ко ст кн ца зн от 178

царство, так чи не пошле бог пари. Аж тут не весілля вийшло. Як почала по дворах поратись військова **голо́та** з запорожцями, то рад був інший, що з душею з міста вихопивсь. Інший-же вихопивсь, а другий там і голову положив, обороняючи свою худобу і **сем'ю**; а дочок шляхетських і старшинських козаки собі за жінок силою інших похапали.

Кому-ж пощастило **улизнути** за царину, тії, як од собак, мусіли од запорозької голо́ти одбиватись. Оце їде значний чоловік у кованому возі, та й шаблю держить голу, або рушницю при плечі! Слуги їдуть кінно округ воза. А за ним низовці, охляп на міщанських конях, женуться як шуляки. Хоч стріляй, хоч рубай, лізуть наче скажені. **Боронить, боронить пана з сем'єю челядь**, та як звалять одного-другого запорожці з коня, так хто оставсь—урозтіч! А вони, **окаєнні**, коней **запіняють**, у колесах спиці рубають, вози перевертають, панів із кармазину і з саєти добирають. По полю не один віз з покаліченими кінями **валяється**, не одна вдова плаче по мужеві, не один **бідаха**, **конаючи в крові**, тужить, що не поліг під Берестечком. А там скрізь порозламувані скрині; **одежа лежить розкидана, кривава, пороздирана**; пух із перин наче сніг летить по вітру: **усюди розбишаки шукали грошей, усе пороли, розбивали, розкидали**. Черевань, дивлячись, аж **іздрігається**. Довелось-би і йому таке лихо, якби не **блакитна стрічка в ковнірі**.

Це-ж одні так бідували, а другі давали таки добру одсіч харцизякам. Інші догадались **викидати із возів одежу: знімали з себе жупани-лудани, блаватаси й едамашки¹²⁰**, та **кидали під ноги запорожцям, аби їх неситу заздрість зупи-**

нити. А запорожець підхопить, ткне під себе та знов навздогін.

— Ей, люди добрі! — кричать інші селянам, що мов тороплені овечки блукають по полю, — рятуйте нас, а то й вам те буде!

То люди й оступлять, і оступлять кругом віз; бо вже **взнали**, що за хижее птаство тії братчики. А як которий ув'яжеться за возом, то й самого **косою або засмаленим колякою** **огріють**, що тут і зов'ється **ледащо**. Інші значні люди, старшина і шляхта, **поскидавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхом пробирались**. Тоді-то мужики до панів, кого знали, що добрий пан, почали знов горнутись і до господи його з-під Ніжена **проводжати**; а пани почали **рахувати**, як-би не зовсім **попустить Україну низовцям на поталу**.

Дивиться Черевань, аж і Тарас Сурмач їде возом із Ніжена. Запорожці його, у **личаковім кунтуші**, не займають. На возі з ним **іще півдесятка міщан**.

Побачивши Сурмач Череваня:—Ге-ге!—крикне,—отак наші поживились!

— А що там, бгате?

— Та що! Під'їхали нас братчики так, що тільки **уши́ма стрепенули!**

— Що-ж вони вам, бгате?

— Та що! Зараз у бурмістра Колодія **кубки, коновки срібні, ковші, що позносили з усього міста міщани, із столу порозхватували**. Став бурмістер їх докоряти, злодіяками, розбишаками **взивати**, так і самого трохи не **вбили**: «Не взивай козака злодієм! Тепер **общє!** Своє добро, а не чуже **розібрали братчики по кешенях!**» Отакії! Ще-ж це не все. Тут одні в бурмістра **бенкетують**,

а там голота розповзлась по місту, та давай коло крамних комір поратись. Усе з комір порозволікали. Кинулись міщани жалітись до гетьмана, так той сміється: «Ви-ж хіба, каже, вражі сини, не знаєте, що ми тепер усі як рідні брати? Усе в нас тепер укупі!»... Так-то підійшли нас оmanoю січові братчики! Я оце з своїми бурмістрами зібравсь та швидче додому, щоб і в Києві в нас не похазяйствували низові добродії.

— Бгатці! — каже Черевань. — У прокляту годину виїхали ми із дому! Коли-б у мене тут не дочка та не жінка, то я сів-би з вами та й убравсь із цього пекла.

— Рятуй-же їх боржій, добродію, — каже Сурмач, — бо вже я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинтовки за свого писаря!

— Чорта з два просватає! — гукнув тут як із бочки чийсь товстий голос.

Гляне Черевань, аж іде Кирило Тур, а за ним з десяток товариства верхи.

— Чорта з два, — каже, — просватає! Уже ко-му що, а Череванівна моя буде. Нехай-же не дурно було мене за неї бито киями!

— Кирило! — гукнув на нього Шраменко. — Кирило Тур, чи чуєш?

А той йому їдучи: — Ні, не чую. Який я Тур? Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом; багатий став убогим, убогий багатим; жупани перевернулись на сямряги, а сямряги на кармазини. Увесь світ перелицьовано; як-же ти хочеш, щоб тільки Тур зостався Туром? Зови мене або бугаєм, або що, тільки не Туром.

— Та годі, бога ради! — каже Петро. — Чи

тепер-же до вигадок? Скажи на милость божу, невже ти знов вернувсь до своєї думки?

— Цеб-то про Череванівну закидаєш? — у одвіт йому Кирило Тур. — А чому-ж не вернутись? Сомка твого вже біс ізлизав — не бійсь, не викрутиться з запорозьких лап! Так кому-ж більш, як не Кирилу Турові, достанеться Череванівна? Може, думаєш, тобі зоставлю? Найшов дурня!

І помчавсь із своєю ватагою к Гвинтовчиному хутору.

Оставсь Петро, як остужений. А Черевань собі стоїть, мов сон йому сниться. Тарас Сурмач давно вже од'їхав. Як ось — Василь Невольник з кіньми. Упав Петро на коня і полинув за запорожцями; як тут йому назустріч старий Шрам.

— Куди це ти мчишся, синку?

— Тату! знов запорожці хочуть ухопить Череванівну.

— Покинь тепер усіх Череванівен, синку! — каже понуро Шрам. — Нехай хапають кого хотять. Рушай за мною; нам тут нема більш діла: заклывала ворона нашого сокола!

Нічого й казати Петрові. Поїхав за пан-отцем, похиливши голову, а серце, ти-б сказав, на-двоє розрізано!

Аж ось гукає Черевань: — Бгатіку! постривай, дай хоч подивитись на тебе.

Зупинився Шрам.

— Де це ти, бгате, був у цю завірюху?

— Що про те питати, чого не вернеш? — каже Шрам. — Прощай, нам ніколи.

— Та постривай-бо! Куди-ж ви оце? Ну, бгате, от я й на раді з тобою був, — бодай ніхто вже не діждав так радувати! Що-ж із того вийшло?

Тільки боки потрутили та один розбишака трохи не вколошкав. Що-ж мені ще звелиш чинити?

— Шкода вже тепер нашої праці, брате Михайле! — каже Шрам. — Їдь собі з богом до Хмарища. Скажуть, мабуть, швидко й усі амінь.

— А не будеш-же мене більш узивати Барабашем? — питає Черевань.

— Ні,—каже Шрам:—Барабашів тепер повна Україна.

— Йй-богу, бгате, я кричав «Сомка!» так, що трохи не луснув! Ох, у нещасливу годину, бгате, ми виїхали з Хмарища! Як от моя Леся почує про цю раду? Подождіть-же! Куди-ж оце ви, бгатці?

— Куди ми їдемо, — одвітує Шрам, — там тобі не бувати.

— Та, по-правді сказавши, бгате, я й не хочу. Добре й під Ніженом огрілись. Ось до якого часу блукаю не обідавши. А бідолаха Сомко! Що то він тепер?

— Ну, їдь-же собі обідати, — каже Шрам, — нам ніколи. Прощай.

— Прощайте й ви, бгатці! Та заїздить, упоравшись, у Хмарище; вдаримо, може, ще раз лихом об землю.

— Ні, вже! — одвітує Шрам. — Тепер про нас хіба тільки почувеш. Прощай навіки!

Та й обнялись обоє перш із Череванем, а потім із Василем Невольником. Петро щиро стиснув Череваня, прощаючись; а той—мов догадавсь, та й каже:—Ой, бгатику! чи не лучче-б було, якби ми не ганялись за гетьманами?

З тим і роз'їхались. Шрам повернув на Козелецький шлях; Черевань із Василем Невольником вернувся до своякового хутора. Невольник утирав рукавом сльози.

А Брюховецький тим часом бенкетував у Ніжені. У ту бо нещасливу годину справді так лучилось, як мовив Галка: «Де кричать, а де співають: де кров іллють, а де горілку п'ють». Коло Брюховецького сидить за столом князь Гагин із думними дяками,—люди поважні, що не з гайдамаками-б їм бенкетувати; так отже золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати! За золото не звонтпили ошукати свого царя, що дав їм у всьому віру; не звонтпили через того Іванця наготовити кривавих буч своїм землякам із нашим безталанним людом. Хто-ж бо того не знає, скільки опісля розлито на Україні крові через Іванцеве лукавство та через неситу хтивість московських воевод?

Гуляє князь Гагин із Брюховецьким, ісповняють червоним вином кубки, бенкетують на людське безголов'я. Скрізь, і в світлицях у Колодія, і на подвір'ї, сидить по за столами городово козацька старшина з запорожцями: все то тії, що нишком поякшались із низовцями та, ради свого панства, запродали Сомка Іванцеві. Невірні душі! Тепер уже іншому так тяжко, як тому Іуді; та вже нема вороття—треба брататися з розбишаками! А тії окаянні сидять за столами в чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, п'ють горілку, як воду, хваляться такими добримі вчинками, що аж мороз іде по-за спиною; крик, галас зчинили несказаний. Дивується князь, поглядаючи на таку компанію, і питається в гетьмана:—Чи в вас у Січі знай так бушують на бенкетах?

А один бурлака перебив гетьмана та й каже:

У нас, князю, у Січі то і норів, хто „отче наш“ знає;
Як, уранці вставши, вмить, то чарки шукає.
Чи чарка то, чи ківш буде, не глядить переміни.—
Гладко п'ють, як з лука б'ють, до ночної тіни.

Як-же почали розхапувати по кешенях міщанське добро, то князь і собі звонтпив, щоб його ще гірш, ніж на раді, не потрутили; та, скінчивши обід, зараз і попрощавсь із новим гетьманом. Брюховецький провів його аж за ворота.

Провів князя за ворота, аж тут йому назустріч двоє дідів січових,—ведуть за шияку якогось сіромаху братчика. Так, як от часом двоє вовків попадуть під селом необачну свиню, та, взявши з обох боків за уши, ведуть у пущу на розправу: так тії діди вели бідаху запорожця через базар, позираючи грізно з-під сивої щетини.

— Де це ви, батьки, блукали, що й не обідали вкупі?—питає Іванець.

— Та от, бач!—кажуть.—За цим ледащем і обід утеряли.

— Що-ж він таке?

— Еге, що! Тут наробив такого сорому товариству, що й казати язик не ворочається. Унадивсь, дияволів син, до ковалихи. У Гвинтовки коло хутора коваль живе, так він туди і внадивсь.

— Так оце ви його й піймали на гарячому вчинку!

— Зцапали, — кажуть, — пане гетьмане, як kota над салом. Уже нам давно до ушей донесено, що притьмом Олекса Сенчило скаче в гречку.— «Е, постривай-же, кажемо, гаспидський сину! Ми-ж присочимо тебе!» та вже ото й чигали його,

не спускали з очей! Що-ж?—Тут добрі люди на раді гетьмана обирають, а він, ледачий, до ковалихи. А ми з братчиком назирцем. «Одчини!»— Не одчиняє. «Одчини!» — Не одчиняє. Ми двері вивалили, аж він, поганець, там, як той кнур у берлозі!

— Що-ж ви оце думаєте з ним чинити?

— А що-ж більш, як не киями? Та вже цього не так, як Кирила Тура! Цьому вже треба так боки нагріти, щоб не дждав більш рясту топтати!

Кругом запорожці, як тії гусаки, повитягували шиї: слухають, що гетьман скаже; гетьман повів кругом якое лукаво очима.

— Ударить,—каже,—в раду.

От і почали окличники гукати по базару; а серед базару став коло стовпа довбиш та й почав бити в бубни. А братчики так, як хорти на поклик вівчаря, той звідти, той звідци, поспішали на раду. Тяглось туди й городове козацтво. Як-же назбиралась їх купа чимала і зробили судне колесо, і всі діди стали в первій лаві, похиливши тяжкії од думок голови, тоді й гетьман з вельможною старшиною вийшов з бенкетного двору. От і став на своєму гетьманському місці, під бунчуком і корогвою, і вщухнули всі, слухаючи, що казатимуть старші. Як ось, тільки що кошовий дід, батько Пугач, виступивши наперед, хотів кланятись на всі боки до раднього слова, аж Іван Мартинович звелів ударить у срібні Сомкові бубни, і прийняв сам таке слово.

— Панове полковники, осаули, сотники і вся старшина, і ви, братчики запорозькії, і ви, козаки городовії, а найбільш ви, мої низові дітки! До вас тепер оберну я слово, а вся рада нехай по-

слухає й розсудить. Як захочував я вас із собою на Україну, на волю й на розкоші, так чи вже-ж я зло вам мислив? Чи вже я вас думав киями замість паляниць годувати? Ох, боже мій милий! Серця свого вколував-би я та дав своїм діткам; а тут ось сивії голови січовії знай киї та киї вимагають. І за що-ж мусить погибати хоч-би й оцей безталанний Олекса Сенчило? (а Олекса Сенчило стоїть посеред колеса). За те, що трапилось, може раз на віку, вскочити в гречку! Який-же його біс утерпить, ходючи посеред спашу? Хіба в запорожця душа з лопуцька, не хоче того, чого й людська? Добре в Січі за це карати, а тут нам через жінок швидко доведеться перевести всіх братчиків. Як вам здається, панове молодці, чи правду я кажу, чи ні?

— Святу правду, пане гетьмане! святу правду!—загули кругом запорожці, як із бочки.

— А вам як здається, батьки? — питається в дідів.

А діди стоять, понуривши голови, та й не знають, що йому й одвітувати. Довгенько думали сивії оселедці, довгенько один на одного зглядували, киваючи головою, далі виступив знов наперед батько Пугач та й каже:—Бачимо, бачимо, вразький сину—дармо, що ти гетьман,—до чого ми в тебе дожилися! Убрав еси нас у шори, як сам схотів! Вивезли ми тебе на своїх старих плечах у гетьмани, а тепер ти вже без нас думаєш Україною орудувати! Недовго-ж поорудуєш! Я тобі кажу, що недовго! Коли взявсь брехати пособачи, то й пропадеш, як собака! Я тобі кажу, що пропадеш, як собака!

— Годі лиш, батьку! — крикне Брюховець-

кий.—Чого це розпустив морду, як халяву? Та це не Січ: тут тобі гетьман не свій брат!

— От яка нам честь за нашу працю! — кажуть діди.—Тим-то добре казано нам у Січі: «Ей, не слухайте, батьки, цього ледащиці: підвезе він вам москаля!»—А ми таки не поняли віри, ми вповали, що ось немов-би то господь поможе й на Україні завести запорозькі порядки!

— О, ви голови цвілії — каже Брюховецький.—Яких же тут сподіватися порядків, коли Запорозька Січ буде серед жонатого люду? Ви думаєте, що і всякому про те байдуже, так як вашим старим костям; а ми—так инше почуваемось... Не москаля я вам підвіз, а роблю все по правді, що жаден братчик на мене не пожалується. На Січі, посеред глухого степу, треба бурлакувати, а в городах, посеред миру,—женитись та господарювати.

— А хіба-ж ти,—озвавсь батько Пугач,—не казав нам, окаянный, як підмовляв нас у городи; «Ходімо, батьки, зо мною, заведемо свої порядки по всій Україні?» Хіба ти не казав, що Січ буде Січчю, а запорожці будуть судити й рядити всю Гетьманщину по своїм звичаям?

— Казав,—одвітує Брюховецький;—і як казав, так і зробив. Самі бачите, що запорожці тепер перші пани на Україні: понаставляв я їх сотниками й полковниками; судитимуть й рядитимуть вони по запорозьких звичаях усю Україну. Нема вже й тепер ні в міщанина, ні в мужика, «це мое, а це твоє»: все стало обще; козак усюди став господарем, як у себе в кешені. Чого-ж вам іще хочеться? Щоб я за дурницю бив киями козака? Ні, цього не буде: я своїм діткам не ворог.

— За дурницю! — кажуть діди.—На чім дер-

житья Січ і славне Запоріжжя, те повернув ти на сміх!

— Нехай собі й держиться, коли йому так до смаку. Ми між людьми будемо жити по людськи, а кому в нас не по нутру, той нехай іде на Січ їсти сушену рибу з сирівцем.

— Ми таки й підемо, гаспидів сину! — каже батько Пугач.—Ти нас не випихай коліном. Тільки добре пам'ятай, що брехнею світ пройде, та назад не вернешся. Плюйте, братці, на його гетьманство! Ходімо до своїх куренів! Гей, діти, хто за нами?

Січові батьки думали, що так і висипле козацтво на їх оклик; аж козаки мовчки мовчать та один за одного туляться.

— Хто за нами?—покличе ще раз батько Пугач.—Кому любо з нечестивим пройдисвітом у гріхах погібати, зоставайтеся тут; а хто не хоче скаляти золоті слави своєї, той гайда з нами за Пороги!

Тільки-ж і за другим разом ніхто ані з місяця.

— Так ви, бачу, усі одним миром мазані!— каже тоді батько Пугач.—Пропадайте-ж, ледащиці! Щоб вас так щастя-доля покинула, як ми вас покидаємо! Пху! Плюю я на той слід, що топтав із паливодами! Плюйте й ви, батьки,—каже своїм товаришам;—а на прощання скажемо цьому Иродові, чого ми йому бажаємо: воно-ж йому й не минеться.

От і почали діди один за одним виходить з колеса. І зараз первий, обернувшись, плонув на свій слід та й каже:—Щоб-же тебе побив невітський сором, як ти нашу старість осоромив!

І другий плонув та й каже:—Щоб на тебе образи падали!

І третій:—Щоб тебе пекло та морило! Щоб ти не знав ні вдень, ні вночі покою!

І четвертий:—Щоб ти на страшний суд не встав!

І п'ятий:—Щоб тебе, окаянного, земля не прийняла!

І вийшовши з радного колеса, забрали свої коні з чурами та й рушили до Низу.

А Іванцеві того було й треба. Посміявшись доволі з своїми розбишаками, каже:—Ну, тепер, братчики, нам своя воля. Одбули ми дурне мужицтво, одбули міщан, одбули й старих дундуків. Тепер пийте, гуляйте і веселіться. А мене щось на сон знемогає. Піду одпочину трохи. Петро Сердюк, проведи, брате, мене до господи.

Пішов Іванець до гетьманського двору в замок, похилившись на козака; ледве ноги волочить, що аж низове козацтво стиха глузувало.

— Підтоптавсь, — кажуть, — наш Іван Мартинович!

— Іще-б не підтоптавсь, стільки діла набивши!

— Та, мабуть, і в головку на радощах лишне закинув.

А він, клятий, ні од праці не втомився, ні од горілки не впився. Його лукавий мізок коверзує собі нову думку: як-би того безталанного Сомка до посліда-години допроводити! Плутаючи по дорозі ногами і зажмуривши очі, як кіт, Брюхо-вецький скрізь зуби почав так против своєї думки закидати.—Чи чував ти, братіку, щоб миш одкусила коли голову чоловікові?

Засміявся козак: — Це, пане ясновельможний, тільки таку гуторку проложено.

— Гм! — каже Брюховецький, — «проложено!» А з чогось-же то її взято... Ох, ноги зовсім не несуть! Вража старість надіходить. Чи випив чоловік кубок меду, чи не випив, уже й голова й ноги хоч поодтинай.

— Це ви, пане гетьмане, — каже Петро Сердюк, — на радах так уходились.

— Ох, на радах, на радах! — мимрить Брюховецький. — Послужив я козацтву щирою душею, а як-то мені козацтво послужить!

— І, пане ясновельможний! Про що ви турбуєтесь! — сказав козак Сердюк. — Та ми за вас усі голови положимо!

— Голови! — бурчить Іванець. — Було-б з мене й одної голови, як-би хто зумів її положити, щоб до віку не встала.

Усміхнувся Петро Сердюк та й думає: Підтоптався, підтоптався, пан гетьман!

А він іде, тяжко ступаючи, справді мов п'яний; далі знов пробовкне де-яке слово, і все на Сомка наворочує, чи не догадається Сердюк; а Сердюкові Петру ще таки не в догад. Як-же почали вже зближатись до замкового будинку, то Брюховецький і каже: — Чи бачиш ти, Петре, коло стані, при самій землі віконце? Там сидить у мене вельможний Сомко, що гордував колись усіма, і не було йому рівні на всьому світі. Як тобі здається це диво?

— Диво велике, — каже Петро Сердюк, — нічого сказати. Служить вам добре фортуна, пане гетьмане.

— Отже я розкажу тобі щось іще дивніше. Ось слухай, лишень, братіку, який мені сон сьо-

годні перед світом снівся. Здається, йшов я п'яний додому, от до цього будинку, і прийшов, і ліг спати, і виспавсь, і проснувсь ранком, — проснувсь, аж мені кажуть, що вночі чудо велике створилось: Сомкові миш голову одкусила! Як тобі здається, Петре? Проти чого цей сон мені приснівся? Коли-б ти мені цей сон одгадав, знав-би я, як тобі оддячити.

Загадавсь козак, далі, помовчавши, й каже: — Що-ж, пане гетьмане? Цеб-то проти того, щоб запорожець перекинувся пацюком?

Обняв Іванець Петра Сердюка за ці слова. Далі, ввійшовши до світлиці, зняв з руки щирозолотий перстень та й каже: — Оця каблучка всякого переверне в такого пацюка, що пробереться хоч скрізь дванадцятю дверей, куди треба. Візьми, надінь, ніде тебе не зупинять. Що-ж ти одступаєш, наче од лихого зілля?

— Того одступаю, — каже Сердюк Петро, — що, хоч низовець на всяке характерство здатен, та за таке ще зроду в нас ніхто не бравсь! Прощай, пане гетьмане! Може з хмелем і твій сон пройде.

Оставь Брюховецький, як остуджений.

— Е, — каже, — так, мабуть, правда цьому, що кажуть: зроду-звіку козак не був і не буде кацом! — і почав ходити по світлиці.

Походив, походив. — Чорт-знає які, — каже, — забобони! Буцим не все один біс, чи задавати яку погань на раді, чи шпирнути ножем під бік у глибці!

Ще поміркував трохи, ходючи. — Мабуть, — каже, — що не все одно!... Чом-же ось я сам не піду з ним розправитись!... Поки Сомко був Сом-

ком, я ставав на нього сміливо, а тепер мене якийсь страх бере...

Знов почав походжати мовчки.—Ка-зна як доля чоловіка ворочає!—каже собі.—Мабуть, сам лихий мені помагає... А лучче-б нічого цього не було... Ой, батьку Богдане! Не пізнав-би ти тепер свого Іванця!.. Ворог!.. І звідки нечистий утелющив мені ворога!.. А вже тепер шкода зупинятись... вивернеться... добре, що поборов... Два коти в одному мішку не помиряться... Чом-же оце нема в мене сили до закінчення? Була сила світ на свій лад повернути, а тепер ось шпирнути ворога ножем боюсь. Що-ж, як на Москві зроблять не по-нашому?.. Гроші грошима, бояри боярами, а цар—душа праведна...

XVII.

Мізує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий.—Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного сповістити.

Дозволив гетьман позвать перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не знав, чого злякався; так уже грішна душа його тривожилась.

— Хто ти такий?

— Той, кого тобі треба.

У Іванця пішов мороз по-за спиною.

— Кого-ж,—каже,—мені треба?

— Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люди та компонують, як-би Сомка на волю визволити; та й ніженські міщани шепотять про Сомка, як жиди про Мусія.

— Що-ж ти за чоловік?

— Я чоловік собі мизерний—швець із Запоріжжя, та як пошию кому чоботи, то вже других не треба буде.

— Як-же ти заворозиш гетьманщину?

— А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе і втихомириться.

— Дияволе! — скрикнув Брюховецький. — Звідки ти мій сон знаєш?

— Од усатого пацюка знаю.

— Буде-ж тому пацюкові!

— Угамуйсь, пане гетьмане, на цю годину; лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатись, щоб через тебе та й усім не було — сьогодні пан, а завтра пропав.

Довгонько помовчав Брюховецький.

— Одкрий,—каже,—голову; я подивлюсь, чи не нечистий справді до мене присусіджується.

— Нечистому багацько діла й по монастирях,—одвітує той, та й одкинув відлогу.

Брюховецький аж одшатнувся:—Кирило Тур!

— Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом,—каже Кирило Тур, і накривсь ізнов відлогою.

— Невже ти оце візьмешся за таке діло? — питає Брюховецький.

— А чому-ж?—каже.—Хіба в мене руки не людські?

— Ти-ж, кажуть, був трохи свій із Сомком!

— Так, як чорт із попом. Я вже давно на нього читаю, і в Києві—сам здоров знаєш—трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями. Отака в світі правда!

— За що ти на нього злишся?

— Я то вже знаю, за що! У мене своя при-

ключка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не питаю і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував за сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи мені тільки, як до нього добратися?

— От як,—каже.—Візьми ти оцей перстень. Пропустять тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка,—каже Кирило Тур.— Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.

А Брюховецький:—Це, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із цим знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку.

— Еге!—каже Кирило Тур;—що-то з доброї руки подарунок! Так он він на добро і здався,—та й вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:—Лягай спати, не турбуйсь. Перед світом приснився тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхто-б не пізнав його молодецької ходи, ні високого стану. Так собі, наче горбатий дід. Уже надворі стемніло. Ось добирається він до Сомкової глибки. Зараз у надвірніх дверей стоїть козак із ратищем. Настановив супротив Кирила Тура ратище: «Геть»!

— А це що?—каже йому потиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро вздрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак. Каганчик стоїть у стіни на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще треті двері, і третій козак при дверях

сторожем. Узав Кирило Тур у нього каганчик і ключ од глибки.

— Іди,—каже,—до свого товариша. Я буду сповідати в'язня, так, може, таке почувеш, що лучче-б тобі на цей час позакладало.

А той йому:—Та я й сам рад звідси заздалегідь убраться. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— Ну, коли знаєш, то лучче,—каже запорожець.—Гляди-ж, не входи сюди до самого ранку. Він після сповіди засне.

— Засне після твоєї сповіди всякий!—бурчав, зачиняючи двері, сторож.

Він-же виходить у одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за поперек його взято і до спини ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса і без сап'янів. Усе харцизяки поздирали, як узяли до в'язення; тільки вишиваної сріблом та золотом сорочки посовістились ізнімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписувала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подарувала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так оця тільки сорочка зо всього багатства йому зосталась; і чудно і жалісно було-б усякому дивитись, як вона у тій мизерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сіяла.

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблизивсь до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Достав запорожець із-за халяви

ножаку і показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охристивсь. — Що-ж? — каже, — роби, що тобі сказано робити.

А Кирило Тур сипким, гугнивим голосом: — Хіба-ж тобі не страшно вмирати?

— Може-б, мені, — каже Сомко, — й страшно було, як-би не було написано: «не убійтеся от убивающих тіло, душі-ж не могутих убити».

А Тур каже: — Та це ти мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось же лиш, я трошки різону по грудині...

— Адова утробо! — крикне тоді Сомко. — Невже тобі мало моєї крові? Ти хочеш навішати моїми муками! Бачу по твоєму голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик їссати кров християнську! Так упивайся-ж, гадино, в моє тіло! Не почувеш ти, пакосний, як Сомко стогне!

— Добре, їй-богу, добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж за халяву. — Їй-богу! — каже, — мені здається, що я смик, а всі люди скрипки: як поведу, так вони й грають. Не життя я на світі коротаю, а весілля справляю.

— Що це! — каже Сомко, — невже я од нудьги починаю з марою розмовляти? Скажи, на ім'я боже, чи справді ти Кирило Тур, чи це вже моя голова починає з печали туманіти?

Запорожець зареготав. — Ще й питає? А яка-б же шельма, oprіч Кирила Тура, пробралася до тебе через три сторожі? Тільки він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.

— Що-ж ти мені скажеш?

— А от що я тобі скажу. Давай лишень мінька на одержу та виходь із цієї пакосної ямки. Тут

тільки-б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт-знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий-же дурень, як і я: Паволоцький піп із попеням. Уже вертався у Паволоч, думав, що ти попався навіки чорту в зуби, так їхав рятувати паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, та, пронюхавши, і давай ти-снуть паволочан — притьмом хоче зруйнувати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака напередими. «Постривай, кажу, попе, ще, може, вернемо сокола з клітки!» — А тут і по-між миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптесь та ждіте гасла. Ти може не знаєш, сидючи тут, що вже розжував усяк харциз'яку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Україні, так тисяча тисячу попихатиме та до тебе бігтиме. Піднімуться й тії, що не були на раді, бо на раду позлазилась до Іванця тільки сама погань з України, а добрі люди не поняли гольтяпакам віри. Тим-то Іванець із поганцями таке лихо і вкоїв! А з Запоріжжя теж тільки самі паливоди на Україну вийшли, а що зосталось доброго, те все тепер за тебе, тільки озвешся, руку потягне і допомогу дасть. Що-ж ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки — одвітує Сомко, — що з цієї бучі пяття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство та гетьманство; багато й Юрась погубив земляків добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьманувати, і невже-ж не уймється пливсти по Україні кров християнська ні на часину? Оце я ще почну одного супротив другого ставити і за своє право людську кров точити! Бо Іванець з козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба

хіба всю Україну надполовинити; а на віщо? Щоб не Бреховецький, а Сомко гетьманував!

— Отже ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур. — Не на те, щоб Сомко гетьманував, а на те, щоб правда взяла верх над кривдою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кириле. Може, це тільки на науку мирові пустив господь Україну в руки хардизякам. Не можна, мабуть, інше, як тільки горем та бідою, довести людей до розуму.

— Так оце ти зрікаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що-ж-би ти робив? Уже коли в мене були й други й приятелі, були й полки й гармати, та не благословив мене бог влаштувати, «друзі мої і іскреннії мої оддалече мене сташа і чуждахуся і мене могого»: так чого-ж мені тепер супротив своєї долі пручатися?

— Старий Шрам не так дума, — каже Кирило Тур.

— Думав і я гордо та несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо, — каже запорожець. — Нехай воно буде собі, як хотя; тільки все-ж таки у тебе в голові зосталось, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждати обуха в цих різницях, коли тобі одчинено настіж двері. На лиш, надінь відлогу та ще оцей персник про запас візьми, то пройдеш скрізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, так ік нечистому й порозпадаються. Ке, лиш, сюди ноги.

— Підожди, брате, — каже Сомко; — скажи перше, а ти-ж як звідци вийдеш?

— Що тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі дорогу...

— Е, ні, голубе! цього не буде. Нехай той гине, на кого господь показав перстом своїм!... Чужою смертю я волі купувати не хочу!

— Смертю! — засміявшись, каже Кирило Тур. — Ка-знає що городить! Мабуть, тут од вологости в голові тобі завернулось. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюсь на волі...

— Як-же ти вирвешся звідци?

— Як? так як бог дасть... Мені вже про те знати. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по Лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав.

— Дивно мені, — каже Сомко, — як у тебе достає охоти жартувати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій милий! — одвітує Кирило Тур. — Хіба-ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щастя! Аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! Ну лиш, давай мінька на одежу.

— Ні, мій голубе сизий, цього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном зостанусь? А щоб-же ти цього не діждав! Я тільки й радувався, що отже — кажу — старий буркун побачить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледащо; а ти в мене й послідню радість однімаєш!

— Невже оце, щоб тільки оправдити Запоріжжя перед Шрамом? — питає Сомко.

— А то-ж якого мені ще біса? — каже Кирило Тур. — Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там

кажуть, отчизна! Що от-би то визволю своєю головою Сомка,—він тепер більш потрібен... Ка-знає що! Так робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То як-би прийшлося положити голову за дітей, або-що, так це було-б святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, в нас на Україні таких божевільних не дуже густо! А я-ж хіба виродок?

— Ох, голово ти моя мила!—каже Сомко.— Ти й у темницю приніс мені втіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці, і не загине вона на Україні! Попрощаймося-ж, поки побачимось на тім світі!

Запорожець насупився:—Так ти справді хочеш зостатись у цій різниці?

— Я вже сказав,—одвітує Сомко,—що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й по вік не порушити.

— Так?—питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові у вічі.

— Так!—одвітує твердо Сомко, дивлячись на нього.

— Будь-же проклята оця година!—каже тоді запорожець.—Хто в неї народиться, або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя, ні долі! Нехай човни топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротях! А як кому бог пошле чесную смерть, нехай душа вертається до мертвого тіла! Проклята, проклята однині й до віку! Прощай, брате мій рідний! не загаюсь і я на цім мизернім світі!

Обнялись, і обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сирої глибки, скинув із

себе відлогу і швигонув сторожам. — Натє, — каже,—вам, иродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу.

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в нього за спиною замість горба.—Візьми,—каже,—собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!

І пішов із замку. Всі по персню його пропустили.

Незабаром знайшов свого побратима. Той дожидавсь його з кіньми під ветхою дзвіницею. Побратим не знав, що було на думці в Кирила Тура, як оставляв він тут його з кіньми; бо Кирило Тур сказав тільки:—Прийде до тебе чоловік і скаже: «шукай вітру в полі!»—так саджай його на мого коня й проведи до Бугаєвого Дуба, а я вже зна-тиму, де з тобою злучитись.

Смутно було тепер Кирилові Туру сідати на коня, що для Сомка наготовив, ще смутніш їхати до Шрама та розказувати, що вже Сомко між козацтво не вернеться.

А Шрам бідаха жде, не дождеться його під Бугаєвим Дубом на Бабичівці. Загледівши оддалеки двох козаків, аж не встояв на місці,—скочив на коня і підбіг назустріч. Як-же побачив, що Сомка немає, то й голову повісив. І питав-би й питати боїться, та вже на силу зміг промовити:—А де-ж Сомко?

— А ти справді поняв мені віри?—каже Кирило Тур.—Отак мороч людей, то будеш запорожцем!

— Кирило!—каже Шрам.—Годі юродствувати, бо й голос тебе не слухає; коли не вдалося, то хоч скажи, чому?

— А от чому,—каже запорожець. — Сомко, коли хочеш знати, такий-же дурень, як і ми з тобою. «Чужою смертю волі купувати не хочу!» Вже я йому й отчизну, вже я йому й правду під ніс тикав, а він своє та й своє. Сказано, дурному хоч кіл на голові теши! З тим його й покинув—бодай краще покинув свою голову!.. Прощай!

— Що-ж ти тепер думаєш із собою чинити?—спитав Шрам.

— А що-ж? Уже-ж пак не те, що ти. Живий живе гадає... Оце поїдемо до превражого сина Гвинтовки та окрадемо ще раз Череванівну. Мабуть, їй на віку написано моїх рук не минувати. Махнем аж у Чорну Гору та й заживемо там, п'ючи та гуляючи. Прощайте, прощайте!

І, вклонившись низько Шрамові з сином, повернув коня і поплинув із побратимом до Гвинтовчиного хутора.

Аж ось наздоганяє його Петро Шраменко.

— Чого ще оцей бабський реп'ях од мене хоче?—каже зупинившись Кирило Тур.

— Кирило! — каже Шраменко.—В тебе душа щира, козацька...

— А вже-ж не жидівська,—каже запорожець.

— Ми їдемо з пан-отцем на смерть у Паволоч...

— Боже вам поможи: діло не ледаче!

— Передай од мене два слова Череванівні; передай так, як з того світу!

— Добре,—каже Кирило Тур, — передам.—А чорногорцю потиху шепче:—знаю наперед: якунебудь нісенітницю.

— Скажи їй, що й на тім світі її не забуду!—каже Петро.

— Добре, скажу.

— Ну, прощайте-ж, братці, навіки!
— Прощай, брате,—каже запорожець,—та не забувай і нас на тім світі.

Роз'їхались. Тоді Кирило Тур засміявся та й каже:—Як-то ми тим світом завчасу порядкуємо! А там, може, чортяки так припечуть, що й усі лубощі к нечистому з голови вилетять!

XVIII.

Тепер би то оце треба нам їхати за Шрамом і його сином, і все, що з ними діялось, по ряду оповідати; тільки-ж, якби почав я виставляти в картинах та в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достати й вистинати все місто за турбацію супротив гетьманської зверхности, і як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то-б не скоро ще скінчив своє оповідання. Нехай-же остається та історія до иншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам Паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері й прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаянный не усумнівсь його праведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так, зогнавши з світу свого ворога, удовольнився, дав Паволочі впокій і одійшов із військом до свого столичного міста.

Того-ж року, вступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою в городі Борзні, на Гончарівці. Брюховецький доказав таки свою, хоч після й прийняв слушну кару од гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю.

Так-то той щирий козарлюга і піп, Іван Шрам

Паволоцький, і славний лицар Сомко Переяславський, не вразивши нічого супротив лихої української долі, полягли од беззаконного меча шановними головами. Хоч-же вони й полягли головами, хоч і вмерли лютою смертю, та не вмерла, не полягла їх слава. Буде їх слава славна по-між земляками, по-між літописами, по-між усіма розумними головами.

Тут-би мені й скінчити свою історію про ту чорну раду, про ту запорозьку оману; та хочеться ще озирнутись на тих, що після тої біди осталися живі на світі.

Одправивши по пан-отцеві похорони, поплакавши та пожурившись, Петро недовго загаявся у Павлочі. Думав був іти на Запоріжжя і розпродав усе своє добро, та якось і звернув мислі на Київ. Опинився козак коло Хмарища. Звонтпив однак та й дуже, ізближившись до хутора. Ворота були не причинені: не стеріг їх Василь Невольник. — Мабуть ніхто не вернувся у Хмарище! — подумав Петро; серце занило. Іде до хати. Квітки коло хати позасихали й позаростали бур'яном. Як ось чує—наче хто співає стиха.—Боже мій! чий-же це голос?

Біжить у хату, одчинив двері, аж так!—І Леся й Череваниха обидві в пекарні.

— Боже мій милий! — крикнула Череваниха, сплеснувши руками.

А Петро, як ускочив у хату, то й став у порога, як укопаний. А Леся як сиділа на ослоні коло столу, то так і осталась, і з місця не зворухнеться. Та вже Череваниха почала Петра обнімати; тільки вже тепер пригортала до себе з щирим серцем, як рідного сина. Петро тепер уже сміло підступив до Лесі, обняв і поцілував її, як брат сестру, а вона

аж слізоньками вмилася. Довгенько з радощів не змогли до себе прийти; плакали, сміялися, розпитували, й одне одному перебивали.

Як ось у двері сунеться Черевань. Насилу переступив через поріг од радости; тільки «бгатику!» та й кинувся до Петра, розставивши руки; обіймає, цілує і хоче сказати щось, і все тільки «бгатику!» та й замовкне.

Як вже трохи вгамувалися, тоді Череваниха посадила Петра на лавці, й сама сіла коло нього (а Леся з другого боку, й обидва держались йому за руки) та й каже:

— Ну, тепер-же розкажи все по ряду, Петрусю, щоб ми знали, як оце тебе бог спас од смерти. Нам сказано, що ти вже певно оддав з пан-отцем богові душу.

А Черевань мостивсь, мостивсь, як-би ближче було слухати; сідав і коло жінки, і коло дочки, так усе далеко, і треба голову набік нагинати, щоб на Петра дивитися; далі взяв та й сів напротив його долі, підобгавши під себе ноги. — Ну, — каже, — бгате, тепер розкажуй, а ми слухаємо.

От і почав Петро все оповідати, як було в Павлочі. Не раз приймалися усі плакати. Як-же дійшло до прощання з пан-отцем, то Черевань так і зарюмав, та одною рукою сльози втирає, а другою Петра придержує, щоб не казав дальше, поки переплаче. А про Череваниху та про Леся що вже й казати! Всі злилися в одно серце і в одну душу; і тяжко було всім і якось радісно.

— Розкажіть-же, — каже Петро, — і ви тепер, як ви викрутились од запорожця та добралися до Хмарища?

— Ні, — каже Череваниха, — хіба він викрутив нас із біди, а не ми викрутились од його. Бра-

тік мій узяв нас був добре в свої руки. Того-ж дня ввечері, як була та безталанна рада, і почав зараз сватати Лесю за ледащицю Вуяхевича. Як ось смерком іде Кирило Тур, а за ним десятеро запорожців у двір. Показав братові якийсь перстень: «Оддавай, каже, мені Череваня з усім його кодом». — «На що? Куди?» — «Звелів гетьман забрати та везти просто до Гадяча. Мабуть, каже, Череванівні на роду написано бути гетьманшею».

— Так, так, бгатіку! — каже Черевань. — Я вже думав, що справді доведеться зробитися собачим родичем.

— Стали просити, — знов веде річ Череваниха, — стали просити Кирила Тура, щоб не губив невинної душі — куди! І не дивиться. Запрягли коні в ридван, посадили Василя Невольника за погонича й помчали нас із двору. Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: «Не плачте, курячі голови! Вам треба радуватись, а не плакати: не в Гадяч я одвезу вас, а в Хмарище». Ми давай дякувати, а він: «Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану». Ми знов так і похололи: із одного лиха та в друге! І таки справді думали, що в нього ця думка в серці. Та вже як привезли нас у Хмарище, тоді вразький запорожець сміється та й каже: «А ви справді думали, що я такий дурень, як яке Шраменя! Нехай вам цур, вражим бабам! Лучче з вами зовсім не знатися! Нехай лишень зварять нам вечеряти: нам іще далека дорога».

— Куди-ж це їм була далека дорога? — спитав Петро.

— У Чорну Гору, бгатіку, — каже Черевань. — Додержав таки Кирило Тур свого слова, що все хвалився Чорною Горою. Я про все розпитав, бен-

кетуючи з ними за вечерею. Попились вразькі запорожці так, що й повивертались у садку на траві. Думав, що ще й завтра у мене будуть похмелятись; устаю вранці, аж їх і слід простиг: такий народ! Так розказував Кирило Тур за вечерею: «Я, каже, з самого першу хотів направити братчиків на добру дорогу, щоб Сомка з гетьманства не спихали, так що-ж, коли Іванцеві сам чорт помагає? Вже якими я шляхами до січової громади не заходив! Так ні, та й годі. От, каже, бачучи, що вже тут чортяка заварив собі кашу, що вже Сомкові й у сто голів помощи не видумаєш, махнув рукою, та, щоб не бачити того лиха й не чути про нього, і хотів ото з'їхати з України. Так отже, каже, нечистий підсунув під ніс вашу крало. Тепер уже співайте, каже, Сомкові вічну пам'ять: не сьогодні, так завтра поляже його золота голова»... Так чи піймеш ти, бгатіку, віри? Як розказував про Сомка, то наче і всміхається вразький запорожець, а сльоза в ложку тільки — кап!

— Так оце він, — каже Петро, — і сестру й матір покинув для тої Чорної Гори?

— Ми, бгате, в нього питали: «як-же ти зоставив свою матір одну з дочкою при старості?» — «Що, каже, козакові матір? Наша мати — війна з бусурменами, наша сестра — гостра шабля! Зоставив я їм грошей, буде з них поки живі; а запорожця господь сотворив не для запічка!» — Отакий химерник!

Так розпитуючись та розмовляючи, і не зчулись, як настала обідня година. Коли саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник, і веде за собою слідом божого чоловіка. Ходив старий на торг у Київ, та попавши там десь дідуся, зараз і загарбав його до Череваня: дуже кохався Чере-

вань в його співах. Як-же то зрадів Василь Невольник, побачивши Шраменка! То з того, то з другого боку зайдє, розставить руки, здвигне плечима і, бачиться, сам собі не йме віри. І божий чоловік зрадів: аж усміхавсь, облапуючи кругом Петра.

Ще веселіш почали тоді гомоніти. Леся щебетала, як ластівочка. Після обіду божий чоловік іграв і співав усяких поважних пісень. А як одходив із Хмарища, Петро положив йому гаман грошей за пазуху на викуп невольника з неволі, за пан-отцеву душу.

— Смутно мені,—каже божому чоловікові,—що в світі ледащо панує, а добре за працю й за горе не має жадної награди!

— Не кажи так, синку,—дав одвіт божий чоловік:—усякому єсть своя кара й награда од бога.

— Як-же?—каже Петро.—Іванець ось вознесен, а Сомко з моїм пан-отцем гіркуу випили.

А божий чоловік:—Іванця бог гріхом уже покарав; а праведному чоловікові якої треба в світі награди? Гетьманство, багатство або верх над ворогом? Діти тільки ганяються за такими цяцьками; а хто хоч раз заглянув через край світу, той иншого блага бажає... Немає, кажеш, награди! За що награди? За те, що в мене душа лучча од моїх ближніх? А це-ж хіба мала милість, що моя душа сміє і зможе таке, що иншому й не присниться?... Инший іще скаже, що такий чоловік, як твій пан-отець, уганяє за славою! Химера! Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали жизнь за людське благо; а славному слава в бога!

Так проглаголавши, замовк старий, похилив голову, загадавсь. І всі задумались од його речи.

Далі поклонився божий чоловік на всі сторони і пішов з хати, почепивши через плече бандуру.

А Петро й оставсь у Череваня, як у своїй сем'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха за матір. Стали жити вкупі любезно та приязно.

Ну, цього вже хоч і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весілля. Іще не гаразд і весна розгулялася, ще й вишеньки в саду в Лесі не одцвілись, а вже Петро із Лесею й у парі.

Так-що все те лихо минулося, мов приснилось. Яке-то воно страшне всякому здавалось! Це так, як от инколи схопиться завірюха—громом гримить, вітром бурхає, світу не видно, поламає старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому вказано рости й цвісти, те й останеться, й красується весело та пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

ПРИМІТКИ

Чорна Рада—9.

ПРИМІТКИ.

1. «Білгородський шлях»—шлях, що йшов з Києва на с. Білгородку (колишній Білгород за князівських часів) на захід від Києва.
2. Державський—поміщицький (прим. Куліша).
3. Ашули—стовпи в паркані (прим. Куліша).
4. Керман—Акерман, інакше — Білгород, татарська фортеця на Чорному морі в гирлі Дністровому.
5. Братська школа при Києво-Богоявленському монастирі, який повстав у Києві на Подолі, на ґрунті, що спеціально для цієї мети подарувала шляхтянка Гулевичівна на початку XVII ст.; найбільшої ваги набула в 30 рр. того-ж століття. Як відомо, церковні братства XIV—XVII ст. ст. на Україні були фортецями освіти й ідеології українського міщанства (буржуазії) в їхній боротьбі з ворожою культурою польського шляхетства (класи феодалів). Козацтво на початку XVII ст. приєднується до міщанства, устанавлюючи єдиний анти-польський, отже тоді антифеодалний, фронт. Головною заслугою церковних братств було заснування шкіл та друкарень. Київська школа при Богоявленському братстві стає на міцний ґрунт, злившись з Печерською школою за архієпископа Єлисея Плетенецького. Найбільшої сили набирає вона за митрополіта Петра Могили, що робить з цієї школи—Академію.
6. Повстання Остриниці або Остринина (треба

думати, Яцько Острянин називався так через те, що був родом з Остра, міста, що лежить недалеко Київа на колишній Чернігівщині; за козацьких часів Остер був прикордонною фортецею) відбулося в кінці 30-х років XVII ст. Були це часи, коли козацько-польське змагання дійшло дуже високого розвитку. Перед тим підіймає проти Польщі війну Павло Бут, або по-простому—Павлюк; Павлюкове повстання було погплено в крові після битви під Кумейками (на нинішній Київщині).

Острянин став на чолі козаків з метою боротися далі. Війна Острянинова точилася по лівому боці Дніпра; мала вона завзятий характер, але кінець-кінцем Острянин мусів одступити, навіть втікти з невеликою частиною козаків за межі польської держави, в степи побіля Московщини, там, де пізніше осідає український народ, утворюючи так звану слобідську Україну (Слобожанщина). Над козаками порядкував після Остряниці ватажок Дмитро Гуня.

7. Консистенти—військо (польське), що сголяло по-між трудовим населенням і мусіло діставати від нього собі утримання.

8. Унити—уніяти. Церковну віру на Україні між католиками та православними (греко-руська чи просто руська віра, або ще інакше—благочестіє) довершено 1596 року в Берестю на церковному соборі. Ідея унії виникла по-між українськими єпископами, що своїм життям наближались більш до феодального панства, аніж до міщанства, яке робило з православія ідеологію анти-феодальної боротьби. Уніяти лишили старим і незмінним церковний обряд, але визнали зверхність папи римського над церквою і прийняли догмат католицької віри про «трійцю» (власне, про «духа святого»). Розуміється, католицький уряд після унії намагався її підтримати, пере-

слідуючи тим часом православіє. Ця боротьба прекрасно відбиває на собі те, що завсіди ідеологічна боротьба,—хоч, здається, через питання, цілком відірвані від життя,—по суті є боротьба класових інтересів. От саме й маємо: православна віра («благочестіє») — ідейний прапор міщанства (буржуазії) і тих, хто за ним ішов—козацтва; католицтво, унія—ідейний прапор феодального панства.

9. Старостою в польській державі називався королівський урядник, що стояв на чолі староства, а староством звалася адміністративна округа з замком чи городом в центрі, що становила частину воеводства. Київське, наприклад, воеводство складалось з староства Черкаського, Канівського, Житомирського й инш. Старості належали адміністративні (що до урядування) та судові функції (обов'язки).

10. Ротмістр—начальник військового відділу, роти (пішої чи кінної).

11. Жолнір—жовнір, вояка, салдат.

12. Біскуп—єпископ, архієрей (католицький, у поляків).

13. Коронний гетьман—польським військом та військовими справами заправляли два гетьмани—коронний, великий, або просто—коронний (належний до корони королівства польського), що весь час порядкував військовою справою, та гетьман польний, що король призначав як заступника гетьмана великого, його намісника. Він брав під свою руку командування над військом під час походу.

14. Річ Посполита—переклад з латинського res publica (республіка), держава. Назва ця лишилась, як імення власне за Польщею. Польща справді була республіка, тоб-то в ній політична влада не була спадкова і монархічна, а виборна, але республіка польська була суто-аристократична республіка. До

участі в державній праці допущено було тільки «благородну» шляхту, а фактично всім орудували магнати (багаті землевласники, аристократи).

15. Польський уряд, бачивши велику силу козацтва в степах і вбачивши в тому велику собі небезпеку, надумався установити контроль над козацькою степовою людністю і для того завів так званий козацький реєстр. В реєстр входило спочатку 1.000 душ козаків, а згодом багато більше—6.000, і ті козаки мали певні права—свій суд, свою управу, взагалі були привілейованим проти мас селянства та степової людности станом. Те козацтво, що не потрапило до реєстру, становило степову голоту, що гуртувалася на Низу (Запоріжжя). Видима річ, між привілейованим та заможним реєстровим чи городовим (жили по городах) козацтвом і низовиками були глибокі непорозуміння, і траплялось, що під час руху на Низу, голота з однаковою люттю мстилася на польських поміщиках і на своїх багатіях.

16. Підданством (піддані) звалася залежна від панства людність (селяни-кріпаки), що мусіла одробляти панові, платити йому данину, то-що.

17. 1625 р. поляки погромили козаків під Куруковим озером і примусили їх зменшити реєстр та повиписувати звідти багатьох козаків. Оці ось «випищики», як їх тепер називають, взялися зачиняти велику бучу по-між козацтвом. Через п'ять років вони повстали, приєднали до себе багато козацтва, забили старшого над реєстровим козацтвом Грицька Чорного. На чолі козаків став Тарас Федорович, прозваний пізніше Трясилем. Під Переяславом він розбив поляків, і після того було знову поширено козацького реєстра. Битву Тарасову з поляками оспівав Шевченко в «Тарасовій ночі».

18. Павлюк підняв одне з найбільших на Україні

козацьких повстань року 1637. Воно великою мірою вже нагадувало Хмельниччину, що почалася через десять років після Павлюківщини. Павлюка було розбито під Боровицею, самого його поляки взяли в полон. Але повстання його відразу ще не погасло, його продовжували Павлюкові помічники—Скидан, Гуня, Острияниця.

19. Низ—степова смуга нижньої течії Дніпра. Там осілося Запоріжжя.

19-а. Похід під Смоленськ.—Після переяславського договору московського царя з Богданом Хмельницьким в 1654 р., цар Олексій Михайлович оголосив війну Польщі. Поляки зміцнили свою пограничну з Москвою фортецю—Смоленськ. Москва посунула під Смоленськ великим військом в числі 40.000 люду під командою князів Серебряного та Ховинського. Хмельницький прислав на допомогу три полки (Чернігівський, Ніжинський та Стародубський) своїх козаків в числі мало не 20.000 душ під началом одного з героїв Кулішової повісти—Золотаренка. Могутня велика Смоленська фортеця трималася з червня аж до кінця вересня, і аж тоді подольсько-литовська залога її мусіла здатися. Під Смоленськом і на околишній території в Білорусі («Литва») в упертих боях загинуло багато козацтва. Між иншим, під старим Биховим вбито було самого Чернігівського полковника Подобайла.

20. Іван Виговський—гетьман України після Богдана Хмельницького; за Хмельницького—генеральний писар. Виразник інтересів дрібної української шляхти (див. передмову).

21. Хмельниченко (Юрась)—син Зіновія Хмельницького, недолугий, хирий фізично й духовно хлопчик. Був іграшкою в руках різних партій під час завірюхи класової боротьби на Україні, після Хмель-

ницького («Руїна»). Підтримував то російську, то польську орієнтацію, аж нарешті поєднався з турками, що оголосили його «князем Сарматії», гоб-то України.

Від гетьманської булави переходив до тихого чернечого життя (був за архимандрита); помер у Туреччині. Мабуть його покарано на смерть з наказу турецького уряду (див. передмову).

22. Тетеря Павло—правобережний український гетьман часів Руїни. Виходець з дрібної української шляхти. Був маріонеткою в руках польської політики (див. передмову).

23. Радою звалися козацькі збори, де вибирали когось на козацький уряд чи розв'язували яку справу.

24. Клейноти (клейноди)—ознаки влади. До клейнодів козацьких (гетьманських, полковницьких) належали булава, пірнач, то-що.

25. Універсал—грамота, розпорядження, наказ, постанова, оповіщення.

26. Уряд у козацькому війську.

27. Рейментарський, регіментарський — полковницький, належний до влади полковника, гетьмана.

28. До релігійних християнських, на Україні поширених, забобонів належить і культ Зосими та Саватія, що їх уважають за патронів пасічництва і їхні образи чи фігури навіть ставлять на пасіках.

29. Турецька каторга—корабель (галера), що пливе од весел. Турки користувалися невольниками, як гребцями, приковували їх до лавок, де вони мусіли гребти великими веслами, орудуючи по кілька душ біля кожного весла.

30. Так у народній думі, що в ній співано про муки невольників в турецькій неволі і що її відомо через це під назвою «невольницький плач», називано Україну:

«Ой, визволь нас, бідних невольників,
У край веселий...
На тихі води, на ясні зорі...
На святоруський беріг»...

31. Під Пилявцями на Волині Богдан Хмельницький побив 1648 р. поляків. Збараж—місце на Волині, де так само, як і під Пиливцями, Б. Хмельницький розбив польське військо.

32. Васюта Ніженський—Василь Золотаренко, ніженський полковник (див. передмову).

33. Козелецька Рада відбулася в м. Козельці року 1662 (див. про неї в передмові).

34. Про еп. Методія, або, як він раніш звався, протопопа Максима Филімоновича див. у передмові. Він був за агента московського уряду на Україні і дуже став у пригоді Бруховецькому в його притягненні до гетьманської булави. Коли Бруховецький доскочив гетьманства, Методій з ним навіть породичався (небіж Методія одружився з донькою Бруховецького). Плани Бруховецького, що з'явилися в нього вкінці гатьманування, про розрив з Москвою, були відомі Методієві, і він ніби-то співчував їм, але надалі проводив нещирю подвійну політику, як і раніше. Проте ролю його виявлено, і його заслали кінцець-кінцем на Московщину в Ново-Спаський монастир.

35. Зуповний—повний, цілковитий (старовинне слово). Зуповна рада—рада, що на ній буде все козацтво, а не сама старшина, інакше—чорна рада.

36. Джура або чура—козацький слуга з молодих козаків.

37. Іванець—Іван Бруховецький (див. передмову).

38. Домовою радою названо тут збори найвищої (генеральної) старшини у самого гетьмана.

39. Товариш—так називався кожен запорожець: товариш війська запорозького.

40. Походить з латинського castellum—город (город, фортеця, замок), звідци—castellanus, за польською вимовою, каштелян: це начальник, комендант міста. Каштелянство вважалось у Польщі за досить високий уряд.

41. Спочатку гайдуками (з угорського) звалася легка піхота на угорський кштатт у польському війську. А згодом гайдуки виключно стали озброєними, в угорську одягнутими панськими слугами.

42. Ронд—кінська збруя (Куліш).

43. Гаркебуз або арке(а)буз—старовинна рушниця, що з неї стріляли, сперши її на спеціальну підставку.

4. Мисюрка—залізна шапка з залізною сіткою, що звисала, закриваючи обличчя, шию та плечі.

45. Посполитий — значить спільний, загальний, простий. Поспільством звали просту, залежну від панства людність—селян та міщан. Коли почала формуватись козаччина, як стан, то поспільство почали відрізняти від козацтва. Отже вийшло, що козак—це вільна, військова людина, а посполитий—залежний, міщанин чи здебільшого селянин.

46. Случ—річка на Волині, доплив р. Припяти. На Случі бився Хмельницький з польським військом. Случ навіть вважалась иноді за пограничну річку між козацькою землею та Польщею. В пісні співається:

Гей, чи бач, ляше,
що по Случ наше,
по косянцю могилу...

47. Паволоч—містечко на Київщині, колишнього Сквирського повіту,—за часів Руїни був за полковий центр.

48. Гвинтовка був з простих людей, приборчник Бруховецького. Бруховецький перед Ніженською радою призначив його на полковника без полка і велів набирати до полку всякого вільного люду, аби тільки він подавав голос на майбутній раді за Бруховецького. Гвинтовка з другим таким полковником, Тишком, з успіхом поназбирали до себе всяких гольтіпак і навели жах на околишніх статечних козаків.

Коли Бруховецький переміг, Гвинтовка стає за Ніженського полковника. Але довго ладити йому з своїм патроном не довелось. Бруховецький посварився з ним і обвинуватив його перед московським урядом в тому, що ніби Гвинтовка довго вагався, чи підписуватися під новими статтями про московсько-українські відносини, що їх укладав у Москві Бруховецький, чи ні. Гвинтовку арештовано, і врятувався він від суворої кари через те, що саме тоді загинув сам Бруховецький.

49. Князі Вишневецькі були вельможним українським родом з Волині. Один з Вишневецьких, князь Дмитро, вславився, як один з перших організаторів козацтва; з його іменем звязують навіть заснування Запорозької Січі в XVI ст. Пізніше рід Вишневецьких сполячився і скатоличився. В XVII ст. Вишневецькі опановують величезні земельні простори на теперішній Полтавщині, що відомі тоді були під назвою Вишневецьчини або Лубенщини (головний центр тих маєтків був у Лубнах). Жінка одного з Вишневецьких, Раїна Могилянка (сестра митрополита Петра Могили), вславилась, як фундаторка православних монастирів на Лівобережжі, а син її князь Ярема був послідовним і непримиренним ворогом козацтва і всього українського. За Хмельницького, коли польське військо зазнало страшної катастрофи, на Ярему

почала дивитись шляхта, як на одну людину, що має врятувати Річ Посполиту. Ярема справді борювся з надзвичайним завзяттям і немилосердною люттю, але подолати революцію він таки не зміг. В VIII ст. з роду Вишневецьких обирали королів польських. Князі Острозькі—так само, як і Вишневецькі,—український шляхетський рід на Волині (см. Острог). В XVI ст. один з Острозьких, київський воєвода Василь, вславився, як визначний вояка у війнах Литовської держави з Московією. Найвідоміший кн. Костянтин Острозький, що підтримував від щедрот свого неосяжного багатства культурно-національний рух українського міщанства XVII ст. Острозька школа (колегіум) була найкраща школа тих часів, що багатьох ідеологів і провідників дала українському міщанству в його боротьбі з польським феодалізмом. Син Костянтина, Януш, уже був католик.

50. Горорізьба—вирізи релієфи, барельєфи.

51. Булава—татарське слово, означало палицю, на кінці з кулькою. Булава була ознака гетьманської влади. Бунчук—татарська військова ознака, зроблена з кінського хвоста, начепленого на високу палицю. В козацькому війську—одна з ознак гетьманської влади.

52. Сівера—Сіверщина, тоб-то Чернігівщина.

53. Олег—київський князь, що правував мабуть ще перед 914 роком. Він є перший історичний, а не легендарний князь Київської держави, що її створили здобичники та розбишаки—купці. Олег воював і навколо Києва з іншими слов'янськими племенами, ходив водою і в далекий Царгород (Візантія, Греція); ім'я Олегове оповито різними легендами.

Святослав—київський князь, що правував від 960 до 972 року, батько Володимира Великого. Свято-

слав відомий своїми війнами з греками; загинув він під час походу в боротьбі з кочовниками—печенігами.

54. Ясирем називався полон людей, що їх брали спочатку степові здобичники—печеніги та половці, а тоді татари. Половці—це татарське плем'я, що кочувало в українських степах, з'явившись тут з XII ст. Українській людині багато прийшлося лиха зазнати від половців.

55. Батий—татарський хан, що погромив Україну і зруйнував Київ 1240 р. Золоті Ворота стояли в західній частині Старого Києва, в мурі, що його збудував Ярослав Мудрий, київський князь XII ст.

Куліш помиляється, кажучи, що татари з Батием вдерлися до Києва через Золоті Ворота. Насправді увійшли вони з боку так званих «Лядських Воріт», що стояли на схід від Золотих Воріт, побіля теперішнього Михайлівського монастиря.

56. Берестецький рік—рік (1651), коли з військом Б. Хмельницького сталася катастрофа під Берестечком (містечко на Волині). Спільники Богданові, татари, зрадили гетьмана, серед козаків почалися непорозуміння, і поляки розбили козацьке військо.

57. Литовський гетьман кн. Радзивіл за катастрофи під Берестечком насунув на Україну з півночі, захопив Київ і де-який час сидів там.

58. Поділ—частина Києва, що лежить у долині по-над Дніпром. З давніх-давен був торговою частиною міста, де жили торговці, міщани.

Печерське або Печерськ—найдавніша частина Києва, що становить південну частину міста. Лежить у крутих та високих горах. Тут колись виник Печерський (від «печера», де жили ченці) монастир, що навколо нього почали селитися люди.

Старим або Верхнім городом у Києві звалася та його частина, що лежала побіля теперішнього Софій-

ського собору. Поділ становив ніби цілком окремий город; звався через те Нижнім городом.

59. Киселівка—гора, що височить над Подолом у Києві. За Литовської держави на Киселівці був замок, де жив воевода Київський. Гора тоді звалася Замковою, а Киселівкою почали її звати з імені останнього Київського воеводи (перед Хмельниччиною) Адама Киселя.

60. Кунтуш—верхня одежина.

61. Кармазин—дорога шовкова матерія червоного кольору.

62. Сурмач—той, що грає на сурмі, військовій трубі (сурма—з турецького слова—зурна).

63. Див. примітку 56.

64. Джеджелій чи Джеджалик—один із найзавзятіших полковників Богдана Хмельницького. Сам був родом з татар, але страшенно був відданий козацькій справі.

65. Чинш (з латинського census, ценз,—грошовий податок, що платили посполиті).

66. Запорозька Січ називалась братством, а запорозьке козацтво звалось братчиками.

67. Війт—виборний серед міщан, що на нього покладалося найбільше судові обов'язки.

68. Барабаш — реєстровий козацький полковник часів Хмельницького, що гнув лінію в одне з поляками. Була дуже поширена чутка, що в Барабаша переховувались листи від польського короля до козаків, і їх ніби-то Хмельницький викрав у Барабаша, добренько напоївши його горілкою.

69. Дача—податок, данина.

70. Братство Сагайдачного—це церква Богоявленського братства у Києві. Сагайдачний багато допомагав Київському братству і ніби-то вписався до нього «з усім військом запорозьким».

71. Дзигарок—годинник (Куліш).

72. Петро Конашевич Сагайдачний—шляхтич з Галичини родом, вихованець мабуть Острозької школи, став на чолі Запорозького козацтва на початку XVII ст. З його іменем зв'язується дуже сміливий і одважні походи в Крим та Туреччину. Супроти поляків тримався він політики не бунтів, а лояльності, допомагав Польщі в скрутні моменти війни її з турками та з Москвою, і це дало йому змогу зміцнити козацькі сили, але зате викликало протест козацької голоти, що ні за що не хотіла в мирі бути з польським панством. Сагайдачному пощастило утворити спілку по-між міщанством українським та козацтвом.

73. Ганна Гугулевичівна—так помилково називає Куліш Гальшку (Гальшка—це Гелжбета чи то Лизавета, а не Ганна) Гулевичівну, а не по чоловіку Лузчину (Лозка), що подарувала монастиреві свій грунт на Подолі.

74. Нечай—один з полковників Богдана Хмельницького. Морозенко—легендарний герой козацької думи:

«Ой, Морозе, Морозеньку,
Ти славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче».

75. Козак Байда—це кн. Дмитро Вишневецький, що організував козаків у XVI ст. Наприкінці свого життя він устряв до політичної боротьби в сусідній молдавській землі, його взято в полон і віддано турецькому султанові, що звелів скинути його з високої башти додола. Падаючи, тіло Вишневецького зачепилося за гак, і йому довелося вмерти в страшних муках. Народня дума:

«Ой, в Царіграді на риночку
Там п'є Байда мед-горілочку»

опоетизувала Вишневецького під іменем Байди, зривши з нього типового одчайдушного гуляку—запорожця.

76. Самійло Кішка—запорозький ватажок, що жив на самому початку XVII ст. Найбільше відомий з народньої думи, що її зміст коротко переказано в тексті.

77. Півчвартаста—триста п'ятдесят.

78. Студенти Київської Могилянської Академії, що в ній училися й жили (бурса).

79. Жупани-лудани—з блискучої матерії жупани, або жупани, розшиті золотом (Куліш).

80. Саета—англійське сукно (Куліш).

81. Межигірський Спас—монастир під Києвом над Дніпром по-між крутими горами. Був зв'язаний із Запоріжжям, а за ченців у ньому здебільшого були старі та немощні козаки, що не могли вже більше служити у війську.

82. Блакитна шовкова матерія (Куліш).

83. Невисока діжечка (Куліш).

84. Великий Луг—Запорізькі степи.

85. Дівойка—дівчина (по-сербському).

86. Чорна Гора—Чорногорія по Балканському півострові.

87. За Литовських часів у Києві осілася династія князів—нащадків литовського князя Ольгерда. Перший з тієї династії був Володимир Ольгердович, але народ прозвав ту династію з імени Олександра (або Олелька), Володимирового сина—Олельковичами. Олельковичі перейнялися цілком місцевою культурою, і багато робили, щоб відновити старі київські будови. В боротьбі з Литовським великим князем

вони загинули, обороняючи права Київського князівства, а після них у Києві вже сидить наставлений Литовський воевода.

88. Самара (Самар)—річка, що вливається в Дніпро недалеко від Запорозької Січі.

Глухів—місто на теперішній Чернігівщині, недалеко Московського кордону.

89. Діоген (ес)—грецький філософ, що жив в IV ст. перед нашою ерою і не визнавав ніяких вигод життя, живши ніби-то в бочці.

90. Побро (по-сербському)—побратиме.

91. Гізель Іннокентій—ігумен Києво-братського монастиря і ректор Могилянської Академії. Родом був німець з Пруссії, але цілком зукраїнізувався. На ректорстві заступив Могилу і продовжував його діяльність. Написав «Сінопсис»—щось ніби підручник історії.

92. Петро Могила—син молдавського господаря, фундатор і ректор Київської Академії і Київський митрополіт. Був визначний оборонець православної освіти й зробив на цьому полі дуже багато.

93. Гадяцькі пункти—договір, ухвалений заходами Юрія Немирича за гетьмана Виговського в Гадячому 1658 р. (див. про нього в передмові).

94. Ярослав Мудрий та Володимир Мономах—Київські князі, що за них держава Київська набрала великої могутності. Перший князував у XI ст., другий—у XII-му.

95. Мономахія (з грецької)—одноробство.

96. Комонник—кінний, вершник.

97. Броварський ліс тягнеться лівим боком Дніпра недалеко Києва від села Броварів.

98. Кн. Ромоданівський—начальник московського війська на Україні під час Руїни.

99. Наливайко—козацький ватажок кінця XVI ст.

Підняв велике повстання 1596 року, але його розбив кінець-кінцем гетьман польський Жолневський на Солоницькому полі під Лубнами.

100. Павлюга—Павлюк. Див. примітку 18.

101. Кисіль Адам—багатий український шляхтич, останній київський воєвода. Даремно намагався примирити поляків з Хмельницьким. Мусів утікати до Польщі, нічого не вдіявши.

102. Рангові ґрунти—землі, що були в розпорядженні козацького війська, їх давали користуватися особам, що посідали той чи інший уряд у війську—гетьман, полковник, сотник.

Магістратські ґрунти—землі, що належали місту, міському самоврядуванню—магістратові.

103. Підсудок—збіднілий чоловік, що живе десь у заможнішого господаря, а проте провадить своє невеличке господарство.

104. Козаки ділилися в Гетьманщині на виборних, що виражали одного вояку, та підпомічників, що виражали одного вояку гуртом.

105. Подачка од диму—данина з кожної хати

106. Копці—викопані ями або накладене каміння на межі земельних володінь.

Кляк—межовий знак на дереві чи межовий стовп. (Куліш).

107. Зборов—містечко на Волині, що в околицях його Хмельницький бився з поляками під час першого свого походу.

108. Горинь—річка на Волині, доплив Припяти.

109. Бурмістер—бургомістр—вибраний з-поміж міщан урядник.

110. Ратуша—будинок, де міститься магістрат, міське самоврядування.

111. Райці—ратмани—виборні міщанські судді.

112. Гевал—хам, мужик (Куліш).

113. Гамалик—задня частина шиї, потилиця (Куліш).

114. Шеляг—дрібна польська монета.

115. Перебийніс, як його названо в піснях, або Кривоніс—насправді був ватажком народніх мас за Хмельниччини, приставши згодом до гетьмана.

116. Козацька старшина, що хотіла стати новим шляхетством, залюбки перевертала свої прізвиська на польський лад, тим самим ніби доводячи своє шляхетське походження.

117. Дукати—польські гроші, срібні й золоті, їхню форму запозичено з Італії.

118. Князь Гагин—князь Данило Степанович Велико-Гагин, московський окольничий. Коли в березні 1663 р. в Москві було вирішено скликати «чорну зуполну раду» на червень місяць, було одночасно й призначено бути на ній і кн. Гагина; щоб надати більшої врочистости, йому дали ще новий титул «намісника Галицького».

З Гагиним поїхали: перекладач, четверо под'ячих, найближчі помічники—стольник Кирило Осипов Хлопов та дяк Фомин, 12 дворян та ще військові начальники з військом числом приблизно 7—8 тисяч душ.

Взяв Гагин з собою ще для канцелярії—20 стоп паперу, двоє відер чорнила, свічок лойових та воскових, і грошей сріблом біля 4.500 рублів. На різні довідки віз з собою Гагин і документи про відносини України до Москви—статті Богдана та Юрка Хмельницького, козацькі ріжні чолобитні, то-що.

119. Виговський, ставши за гетьмана, підтримував з Москвою добрі відносини, а потай готував згоду з Польщею. Після Гадяцької ради він, почавши

війну з Москвою, розбив, уживши військових хитро-
щів, московське військо.

120. Єдамашка—дорога східня матерія.

ЛІТЕРАТУРА.

М. Костомаров. Гетманство Юрія Хмельни-
кого. Руїна.

Е. С. Гетманство Брюховецкого, «Киев. Стар.»,
1885, VIII.

Востоков. Козелецкая Рада 1662 г., «Киев. Стар.»,
1887, 2.

Востоков. Нежинская Рада 1663 г., «Киев. Стар.»,
1888, 5.

С. Соловьев. История России, т. XI.

Ив. Н. Еще об Иване Поповиче, «Киев. Стар.»,
1889, 11.

Вл. Ляскоронский. Паволоцкий полковник Иван
Попович. Эпизод из времени «Руины», «Киев. Стар.»,
1889, V—VI.

Р. 13078

М- 79765

ПР.
1953

ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

3